
sA NkhyasAraH

साङ्ख्यसारः

Document Information

Text title : sAMkhyasAra

File name : sAMkhyasAra.itx

Category : major_works

Location : doc_z_misc_major_works

Transliterated by : Dhaval Patel drdhaval2785 at gmail.com

Proofread by : Dhaval Patel drdhaval2785 at gmail.com

Source : sAnkhyasaNgrahaH 1918

Latest update : September 15, 2014, October 6, 2018

Send corrections to : sanskrit at cheerful dot c om

This text is prepared by volunteers and is to be used for personal study and research. The file is not to be copied or reposted without permission, for promotion of any website or individuals or for commercial purpose.

Please help to maintain respect for volunteer spirit.

Please note that proofreading is done using Devanagari version and other language/scripts are generated using **sanscript**.

March 24, 2024

sanskritdocuments.org

సాంఖ్యసారః

పూర్వభాగః ।

ప్రథమః పరిచ్ఛేదః ।

మహదాఖ్యః స్వయంభూరోఽజగదజ్జుర ఈశ్వరః ।

సర్వాత్మనే నమస్తస్మై విష్ణవే సర్వజిష్ణవే ॥ ౧॥

సాంఖ్యకారికయా లేశాదాత్మతత్త్వం వివేచితమ్ ।

సాంఖ్యసారవివేకోఽతో విజ్ఞానేన ప్రపఞ్చ్యతే ॥ ౨॥

ప్రాయః సజ్కలితా సాంఖ్యప్రక్రియా కారికాగణే ।

సాఽతోఽత్ర వర్ణ్యతే లేశాత్ తదనుక్తాంశమాత్రతః ॥ ౩॥

సాంఖ్యభాష్యే ప్రకృత్యాదేః స్వరూపం విస్తరాన్ మయా ।

ప్రోక్తం తస్మాత్ తదప్యత్ర సజ్ఞేపాదేవ వక్ష్యతే ॥ ౪॥

ఆత్మానాత్మవివేకసాక్షాత్కారాత్ కర్తృత్వాద్యఖిలాభిమాననివృత్త్యా

తత్కార్యరాగద్వేషధర్మాధర్మాద్యనుత్పాదాత్ పూర్వోత్పన్నకర్మణాం

చావిద్యారాగాదిసహకార్యుచ్ఛేదరూపదానేన విపాకానారంభకత్వాత్

ప్రారబ్ధసమాప్త్యనంతరం పునర్జన్మాభావేన త్రివిధదుఃఖాత్యంతనివృత్తిరూపో

మోక్షో భవతీతి శ్రుతిస్మృతిడిణ్డిమః । తత్ర శ్రుతయః । అథాకామయమానో

యోఽకామో నిష్కామో న తస్య ప్రాణా ఉత్క్రామస్తీహావ సమవలీయస్తే ।

ఆత్మానం చేద్విజానీయాదయమస్తీతి పూరుషః ।

కిమిచ్ఛన్ కస్య కామాయ శరీరమనుసఞ్చరేత్ ॥

యదా సర్వే ప్రముచ్యంతే కామా యేఽస్య హృది శ్రితాః ।

అథ మర్త్యోఽమృతో భవత్యత్ర బ్రహ్మ సమశ్చుతే ॥

కామాన్ యః కామయతే మన్యమానః

స కర్మభిర్జాయతే తత్ర తత్ర ।

పర్యాప్తకామస్య కృతాత్మనస్తు

ఇహావ సర్వే ప్రవిలీయన్తి కామాః ॥

ఇత్యాద్యాః । స్మృతయశ్చ కౌర్మాద్యాః । యథా కౌర్మే ।

రాగద్వేషాదయో దోషాః సర్వే భ్రాన్తినిబన్ధనాః ।

కార్యో హ్యస్య భవేద్దోషః పుణ్యాపుణ్యమితి శ్రుతిః ॥

తద్వతాదేవ సర్వేషాం సర్వదేహసముదభవః ।

ఇతి । మోక్షధర్మే చ ।

ఇన్ద్రియాణీన్ద్రియార్థాశ్చ నోపసర్పన్త్యత్తులమ్ ।

హీనశ్చ కరణైర్దేహీ న దేహం పునరర్హతి ॥

తస్మాత్ తర్నాత్మకాద్ రాగాద్ బీజాజ్ఞాయన్తి జన్తవః ।

ఇతి । నను రాగాభావేఽపి కేవలకర్మవశాన్నరకాదిప్రాప్తేః కథం రాగస్య

కర్మసహకారీత్వం విపాకారమ్భ ఉపపన్నమ్ । నరకాదౌ విశేషతో

రాగాభావేఽపి సామాన్యతో రాగసత్త్వాత్ । నిషిద్ధస్త్యాదిగామినాం

స్త్యాదిరాగాదేవ తప్తతోహమయనారీసమాల్లిజ్జనాదిరూపనరకోత్పత్తేః ।

యద్యప్యవిద్యాస్మితారాగద్వేషభయాఖ్యం క్లేశపశ్చుకమేవ జన్మాదివిపాకారమ్భే

కర్మణాం సహకారి భవతి ।

తదేవ సక్తః సహ కర్మణైతి

లింగం మనో యత్ర నిషిక్తమస్య ।

ఇతి శ్రుతావభిమానరాగద్వేషాదిజన్యస్య విషయవాసనాఖ్యసజ్గసామాన్యస్వైవ

జన్మాదివిపాకారమ్భే కర్మసహకారీత్వసిద్ధేః ।

యత్ర యత్ర మనో దేహీ ధారయేత్ సకలం ధియా ।

స్నేహోద్వేషాదభయాద్వాఽపి యాతి తత్తత్సరూపతామ్ ॥

ఇత్యాదిస్మృతేశ్చ । తథా చ క్లేశమూలః కర్మాశయః । సతి మూలే

తద్విపాకారో జాత్యాయుర్భౌగా ఇతి యోగసూత్రాభ్యామప్యదృష్టే తద్విపాకారమ్భే

చ క్లేశానాం హేతుత్వవచనాచ్చ । తథాఽప్యవిద్యాస్మితాసత్త్వే

రాగస్యావశ్యకత్వాద్వేషభయయోశ్చ రాగమూలకత్వాద్రాగ ఏవ ముఖ్యతో

జన్మాదిహేతుతయా యథోక్తవాక్యైర్నిర్దిశ్యత ఇతి । నను ।

క్షీయన్తే చాస్య కర్మాణి తస్మిన్ దృష్టే పరావరే ।

ఇత్యాదిశ్రుతేరాసస్య ప్రాచీనకర్మనాశకత్వమేవోచితం దాహకత్వం

కథమిష్యత ఇతి చేన్న ।

జ్ఞానాగ్నిదగ్ధకర్మాణం తమాహుః పణ్ణితం బుధాః ।

ఇత్యాదివాక్యైర్దాహస్యాపి శ్రవణేన లాఘవాద్దాహపరత్వస్యైవ నాశాదివాక్యేష్వపి
 కల్పనోచిత్యాత్ | కర్మణాం దాహశ్చ క్లేశాఖ్యసహకార్యుచ్ఛేదేన నైష్పల్యమ్ |
 కర్మణాం నాశస్తు ప్రారబ్ధభోగాస్తే చిత్తనాశాదేవ భవిష్యతి | అతో
 లోకసిద్ధేనావిద్యానాశేనైవ ద్వారేణ కర్మఫలానుత్పత్తిసమ్భవాన్న జ్ఞానస్య
 కర్మనాశకత్వం గౌరవాదిత్యాదికం యోగవార్తకే ప్రప్రశ్నాతమస్మాభిరితి
 దిక్ | తస్మాద్వివేకసాక్షాత్కారాదవిద్యాస్మితారాగాదిక్లేశనివృత్తౌ
 త్రివిధదుఃఖాత్సన్తనివృత్తిరూపపరమపురుషార్థః సిద్ధ్యతీత్యుపపన్నమ్ |
 తథా చ యోగసూత్రద్వయమ్ | హేయం దుఃఖమనాగతమ్ | వివేక్యాతిరవిప్లవా
 హనోపాయ ఇతి |

ఇతి శ్రీవిజ్ఞానభిక్షువిరచితే సాంఖ్యసారేఽభ్యర్థితత్వాదాదౌ
 వివేకఖ్యాతిఫలస్య పరమపురుషార్థస్య పరిచ్ఛేదః || * ||

అథ ద్వివేకయః పరిచ్ఛేదః

అథాత్మానాత్మవివేకజ్ఞానస్య కిం స్వరూపం తదుచ్యతే | ఆత్మా
 తావత్ సుఖదుఃఖాద్యనుభవితేతి సామాన్యతో లోకప్రసిద్ధిః అనాత్మా చ
 ప్రకృత్యాదిర్ణడవర్గః తయోరన్యోన్యవైధర్మ్యేణ పరిణామిత్యాపరిణామిత్యాదిరూపేణ
 దోషగుణాత్మకేన హేయోపాదేయతయా పృథక్త్వేన జ్ఞానం వివేకజ్ఞానమ్ |
 తథా చ శ్రుతిః | స ఏష నేతి నేత్యాత్మాఽగృహ్యో న హి గృహ్యతేఽశీరోఽ
 న హి శీర్యతేఽసంజ్ఞో న హి సజ్యతేఽసితో న వ్యథతే న రిష్యతీత్యాది |
 స్మృతిశ్చ |

సోఽథ ప్రతినివృత్తాక్షో గురుదర్పణబోధితః |
 స్వతోఽన్యాయం చిక్రియాం మౌఢ్యాదాస్థితామజ్ఞునైక్షత ||

అథాసౌ ప్రకృతిర్నాహమియం హి కలుషాత్మికా |
 శుద్ధబుద్ధస్వభావోఽహమితి త్యజతి తాం విదన్ ||
 ఏవం దేహేన్ద్రియాదిభ్యః శుద్ధత్వేనాత్మని స్మృతే |
 నిఖిలా సవికారేయం త్యక్తప్రాయాఽహిచర్మవత్ ||

ఇతి | సూత్రం చ | ఏవం తత్త్వాభ్యాసాన్నేతి నేతీతి త్యాగాద్వివేకసిద్ధిరితి |
 తత్త్వజ్ఞానస్య లక్షణం చ మాత్యే కృతమ్ |
 అవ్యక్తాద్యే విశేషాస్తే వికారేఽస్మింశ్చ వర్ణితే |

చేతనాచేతనాన్యత్వజ్ఞానేన జ్ఞానముచ్యతే ॥

ఇతి । యద్యన్యన్యోన్యభేదజ్ఞానమేవ వివేకజ్ఞానం తథాప్యన్యత్వవిశేష్యకమేవ
తన్మోక్షకారణం భవతి । ఆత్మా వాఽరే ద్రష్టవ్య ఇత్యాది

శ్రుతిస్మృతిభ్యః । నన్వనాత్మన్యాత్మబుద్ధిరూపా యాఽవిద్యా
పాతజ్ఞులాదిషూక్తా తస్యాః కథమాత్మవిశేష్యకవివేకజ్ఞాననాశ్యత్వం

ప్రకారాదిభేదాదితి చేన్న । తాదృశావిద్యాయా

అనాత్మవిశేష్యకవివేకజ్ఞానద్వారేణాత్మవిశేష్యకవివేకజ్ఞాననాశ్యత్వాదితి ।

యచ్చ యోగేన నిర్వికల్పకమాత్మజ్ఞానం జాయతే తద్వివేకజ్ఞానద్వారైవ
మోక్షకారణం భవతి న తు సాక్షాదవిద్యానివర్తకత్వాభావాత్ ।

అహం గౌరః కర్తా సుఖీ దుఃఖీత్యాది జ్ఞానమేవ హ్యవిద్యా

సంసారానర్థహేతుతయా శ్రుతిస్మృతిన్యాయసిద్ధా తస్యాశ్చ నివర్తకా

నాహం గౌర ఇత్యాదిరూపా వివేకఖ్యాతిరేవ భవతి । సమానే విషయే

గ్రాహ్యభావత్వప్రకారకగ్రాహ్యభావజ్ఞానత్వేనైవ విరోధాత్ । అన్యథా

శుక్తనిర్వికల్పకస్యాపి ఇదం రజతమితి జ్ఞానవిరోధిత్వాపత్తేః । కింఞ్చ

యతోక్తాభావజ్ఞానే గ్రాహ్యజ్ఞానవిరోధిత్వస్యావశ్యకతయా నిర్వికల్పకజ్ఞానస్య

భ్రమనివర్తకత్వం న పృథక్ కల్పితే గౌరవాత్ । అపి చాథాఽత

ఆదేశో నేతి నేతి న హ్యేతస్మాదితి నేత్యన్యత్ పరమస్తీత్యాదిశ్రుత్యా

వివేకోపదేశాపేక్షయోత్తమోపదేశో నాస్తీత్యుచ్యతే ।

క్షేత్రక్షేత్రజ్ఞయోరేవమన్తరం జ్ఞానచక్షుషా ।

భూతప్రకృతిమోక్షం చ యే విదుర్యాన్తి తే పరమ్ ॥

ఇతి గీతాదివాక్యైశ్చ వివేకజ్ఞానస్యైవ మోక్షహేతుత్వముచ్యతే ।

అతో వివేకజ్ఞానమేవ సాక్షాదవిద్యానివృత్త్యా

మోక్షహేతుః । యోగేన కేవలాత్మసాక్షాత్కారస్తు

యోగ్యానుపలబ్ధివిధయోపాధ్యాదిగతధర్మాభావముపాధ్యాదిభేదం

చ గ్రాహయతి తతోఽవిద్యానివృత్తిరితి । ఏతేన సర్వభూతేషు

సమతాజ్ఞానమాత్మనః సర్వాత్మకత్వాదిజ్ఞానం చ శ్రుతిస్మృతోన్యర్థీయమానం

వివేకజ్ఞానస్యైవ శేషభూతం సర్వదర్శనేషు మన్తవ్యమ్ । జ్ఞానాన్తరాణాం

సాక్షాదభిమానానివర్తకత్వాత్ । బ్రహ్మమీమాంసాయాం త్వయం విశేషో యత్

పరమాత్మవివేకశేషత్వమ్ । సాంఖ్యశాస్త్రే తు సామాన్యాత్మవివేకశేషత్వమితి

దిక్ । నను యథోక్తవివేకఖ్యాతితోఽప్యత్వన్తమవిద్యోచ్ఛేదో న ఘటతే ।

వివేకఖ్యాతేరవిద్యాప్రతిబంధకత్వమాత్రత్యేన వివేకఖ్యాతినాశోత్తరం
 పునరభిమానసమ్భవాత్ । శుక్తిరజతవివేకదర్శినోఽపి కాలాన్తరే
 శుక్తౌ రజతభ్రమవదితి । మైవమ్ । దృష్టాన్తవైషమ్యాత్ । శుక్త్యాదిషు
 జాతేఽపి సాక్షాత్కారే దూరత్వాదిరూపవిషయదోషాణాం పటలాదిరూపకరణదోషాణాం
 చోత్పత్తినమ్భవేన పునర్భూమో యుక్తః । అనాత్మన్యాత్మాభిమానే త్వనాదివాసనైవ
 దోషః సర్వాస్తికసమ్మతః జాతమాత్రస్యాభిమానే దోషాన్తరానుపలభ్యే ।

సా మిథ్యాజ్ఞానవాసనా యదా వివేకఖ్యాతిపరమ్పరాజన్యదృఢవాసనోన్మూలితా
 తదైవ వివేకసాక్షాత్కారనిష్టోఽచ్యుతే । తత్పూర్వమవశ్యం వాసనాలేశతో
 మిథ్యాశంకస్య కస్యాప్యాత్మని భావాత్ తస్యాం చ వివేకఖ్యాతినిష్ఠాయాం జాతాయాం
 న పునరభిమానః సమ్భవతి వాసనాఖ్యదోషాభావాదితి తు మహద్వైషమ్యమ్ । యది
 తు బుద్ధిపురుషయోరన్యోన్యప్రతిబిమ్బనాదికమవివేకకారణం దోష ఇష్యతే తదా తు
 తద్దోషం బాధిత్యైవ వివేకసాక్షాత్కార ఉదిత ఇతి న తస్య పునర్భూమహేతుత్వం
 ఫలబలేన యోగజఢర్మాసహకృతస్యైవ తస్య దోషత్వకల్పనాసమ్భవాదితి ।
 వివేకఖ్యాతినిష్ఠా చ గీతాదిషు లక్షితా ।

ప్రకాశం చ ప్రవృత్తిం చ మోహమేవ చ పాణ్డవ ।
 న ద్వేష్టి సమ్ప్రవృత్తాని న నివృత్తాని కాఙ్గతి ॥

ఉదాసీనవదాసీనో గుణైర్వో న విచాల్యతే ।
 సర్వారమ్భపరిత్యాగీ గుణాతీతః స ఉచ్యతే ॥

ఇతి । గుణాతీతో నివృత్తగుణాభిమానః । అధికం తు జ్ఞానిలక్షణమగ్రే
 వజ్ఞామః । నన్వేషమపి వివేకప్రతియోగిపదార్థానామానన్వేషన ప్రాతిస్వికరూపైః
 సర్వపదార్థేభ్యో వివేకగ్రహాసమ్భవాత్ కథం వివేకఖ్యాతేర్మోక్షహేతుత్వమితి
 చేన్న । దృశ్యత్వపరిణామిత్వాదిసామాన్యరూపైర్వివేకగ్రహాసమ్భవాత్ ।
 తథా హి । ద్రష్టా స్వసాక్షాత్ప్రకాశేభ్యో భిన్నః ప్రకాశకత్వాద్వో
 యస్య ప్రకాశకః స తస్మాద్భిన్నః యథా ఘటాదాలోకో
 వృత్తిప్రకాశ్యాచ్చ వృత్తిరిత్యనుమానేనాదావన్తర్దృశ్యేభ్యో
 బుద్ధివృత్తితదారూఢార్థేభ్యో వివేకతో బుద్ధీసాక్షీ సిద్ధ్యతి ।
 కర్మకర్తృవిరోధశ్చానుకూలస్తర్కః । అత్ర ఆత్మని వ్యభిచారవారణాయ
 సాక్షాత్పదమ్ । వృత్తిద్వారైవాత్మనః స్వవిషయత్వాత్ । నన్వత్రానుమానే
 బుద్ధివృత్తిమాత్రాద్వివేకః సిద్ధ్యతు । తస్యా ఏవ సాక్షదాత్మదృశ్యత్వాత్
 న ప్రకృత్యాదిభ్య ఇతి చేన్న । వృత్తీనామజ్ఞాతసత్త్వాభావేన

హ్యత్రానుమానే లాఘవాద్యక్ష్యమాణతర్కగణాచ్ఛాలవృత్తీనాం ద్రష్టా
 విభుకూటస్థనిత్యైకజ్ఞానస్వరూపతయైవ సిద్ధ్యతి | యథా నైయామికానాం
 ఊతిః సకర్తుకా కార్యత్వాదిత్యనుమానే లాఘవాత్ కర్తురేకత్వనిత్యత్వాదికం
 తద్వత్ | తత్ర విభుత్వం పరిచ్ఛిన్నభిన్నత్వం కూటస్థత్వాదికత్వం
 చ పరిణామిభిన్నత్వాదికమతో బుద్ధ్యాత్మనోర్ద్వగృహ్యరూపతో
 వివేకగ్రహే సతి తదుత్తరానుమానేన పరిణామిత్వాపరిణామిత్వాదిరూపైః
 సామాన్యతోఽప్యాత్మానాత్మవివేకగ్రహో ఘటత ఇతి | అతఏవ పాతజ్ఞులే
 సత్త్వపురుషాన్యతాఖ్యాతిరేవ మోక్షహేతుతయా స్థలే స్థలే వ్యాసభాష్యే
 ప్రోక్తా | సత్త్వపురుషాన్యతాఖ్యాతిరూపదృగృహ్యశ్యవివేకగ్రహోత్తరం
 యథోక్తరీత్యా ప్రకృత్యాదివివేకగ్రహాత్ | తత్ర చ సత్త్వశబ్దే
 బుద్ధిస్థత్వేన బుద్ధిసత్త్వముక్తమితి | ఏవం చ ప్రకృత్యాదిపదార్థానాం
 విశిష్యజ్ఞానాభావేఽపి తద్వివేకజ్ఞానం ఘటతే | ఏతేన
 దృగృహ్యశ్యవివేకాదవిద్యానివృత్తిరితి ప్రాచాం ప్రవాదోఽపుష్పపాదితః |
 కింఞ్చత్మా ప్రకృతితత్కార్యేభ్యో భిన్నోఽపరిణామిత్వాదిత్యాద్యనుమానైరపి
 సామాన్యతో దృశ్యవివేకో ద్రష్టరి సమ్భవతీతి | యత్త్వాధునికా వేదాన్విబ్రువా
 దృశ్యత్వేనైవ ప్రకృత్యాదీనాం ద్రష్టుత్వేన చ ప్రకృత్యాద్యఖిలజడేభ్య
 ఆత్మవివేకం మన్యంతే |

ఘటద్రష్టా ఘటాద్భిన్నః సర్వథా న ఘటో యథా |
 దేహద్రష్టా తథా దేహో నాహమిత్వాదిరూపతః ||

తన్న | ఆత్మా వాఽరే ద్రష్టవ్య ఇత్యాదిశ్రుతిభిరాత్మనోఽపి దృశ్యత్వాత్
 సాక్షాద్దృశ్యత్వవివక్షయా చ ప్రకృత్యాదేరసక్లగ్రహాత్ కరణద్వారైవ
 తద్దర్శనాత్ | అధైవం కల్పనీయం ఆత్మనో వృత్తివ్యాప్యత్వమేవ
 దృశ్యత్వం శ్రుత్యాదిభిర్విధీయతే న తు ప్రకాశ్యత్వరూపఫలవ్యాప్యత్వమ్ |
 స్వయమ్ప్రకాశస్వరూపస్య ప్రకాశాపేక్షావిరహాత్ | అతోఽత్ర
 దృశ్యత్వం ప్రకాశ్యత్వం తచ్చాత్మని నాస్తీతి తదపి తుచ్ఛమ్ |
 యథా హ్యహమిత్వనుభూయమానోఽప్యాత్మా చైతన్యాఖ్యఫలవ్యాప్యో న భవతీతి
 భవద్భిరుచ్యతే తదైవ బౌద్ధైరపిష్యతే సుఖదుఃఖాదిమత్త్యేనాపి బుద్ధిః
 స్వప్రకాశతయా చైతన్యవ్యాప్యో న భవతీతి | తథా చాత్మనీవ బుద్ధావపి
 దృశ్యత్వాసిద్ధ్యా దృశ్యత్వేన రూపేణ బుద్ధివివేకోఽత్యన్తాపేక్షితోఽపి
 న సిద్ధ్యతీతి భాష్యాదిషు చాన్యాన్యత్ర దూషణాన్యకైరీతి దిక్ | నను
 సమ్భవత్యేవం సామాన్యరూపేణ వివేకగ్రహః | తథాపి సామాన్యాన్యేవ బహూని సన్తి

పరిణామిత్యసంహత్యకారిత్యనుఖదుఃఖమోహాత్మకత్వచతుర్వింశతితత్త్వత్వాదీన్యత్స్థైన్యై
రూపైర్వివేకగ్రహణాం మోక్షహేతుత్వేననుగమదోష ఇతి చేన్న ।

అభిమానప్రతిబంధకజ్ఞానత్వేనైవానుగమాదితి । అధైవం

సామాన్యరూపేణ వివేకస్యైవ సర్వాభిమాననివర్తకతయా నాహం
దేహో నేన్ద్రియాణిత్యాదిప్రత్యేకరూపైర్వివేకగ్రహణాం మోక్షహేతుత్వం
శ్రుతిస్మృత్యోరుచ్యమానం కథం ఘటేతేతి చేన్న । అవాన్తరవివేకానాం
సామాన్యవివేకప్రపంచుమాత్రత్వాదితి ॥

ఇతి శ్రీవిజ్ఞానభిక్షువిరచితే సాంఖ్యసారే మోక్షహేతువివేకజ్ఞానస్య
స్వరూపస్య పరిచ్ఛేదః ॥ * ॥

అథ తృతీయః పరిచ్ఛేదః ।

అథ కే తే ప్రకృత్యాదయో యేభ్యః పురుషో వివేచనీయ ఇత్యుచ్యతే ।

ప్రకృతిర్బుద్ధ్యహజ్కారౌ తన్మాత్రైకాదశేన్ద్రియమ్ ।

భూతాని చేతి సామాన్యాచ్ఛతుర్వింశతిరేవ తే ॥

ఏతేష్యైవ ధర్మధర్మ్యభేదేన గుణకర్మసామాన్యనామన్తర్భావః । తత్ర

ప్రకృతిత్వం సాక్షాత్ పరమృరయాఽఖిలవికారోపాదానత్వం ప్రకృష్టాకృతిః

పరిణామరూపాఽస్యా ఇతి వ్యుత్పత్తేః । ప్రకృతిః శక్తిరజా ప్రధానమవ్యక్తం

తమో మాయాఽవిద్యేత్యాదయః ప్రకృతేః పర్యాయాః ।

బ్రాహ్మీతి విద్యాఽవిద్యేతి మాయేతి చ తథా పరే ।

ప్రకృతిశ్చ పరా చేతి వదన్తి పరమర్షయః ॥

ఇతి స్మృతేః । సా చ సామ్యవస్థయోపలక్షితం సత్త్వాదిద్రవ్యత్రయమ్ ।

కార్యసత్త్వాదివారణాయోపలక్షితాన్తమ్ । సామ్యవస్థా చ

న్యూనాధికభావేనాసంహననావస్థా అకార్యవస్థేతి యావత్ । మహదాదికం తు

కార్యసత్త్వాదికం న కదాఽప్యకార్యవస్థం భవతీతి తద్వ్యావృత్తిః ।

వైషమ్యావస్థాయామపి ప్రకృతిత్వసిద్ధయ ఉపలక్షితమితు్యుక్తమ్ ।

అకార్యమితి తూపలక్షితాన్తస్య నిష్కృష్టార్థః । సత్త్వాదిగుణవతీ

సత్త్వాద్యతిరిక్తా ప్రకృతిరితి న శక్యనీయమ్ । సత్త్వాదీనామతద్ధర్మత్వం

తద్రూపత్వాదితి సాంఖ్యసూత్రేణ సత్త్వాదీనాం ప్రకృతిస్వరూపహేతునా

ప్రకృతిధర్మత్వప్రతిషేధాత్ । యోగసూత్రతద్భాష్యాభ్యామపి

గుణానామేవ ప్రకృతిత్వవచనాచ్చ । గుణేభ్య ఏవ కారోఽత్పత్తౌ
 తదన్యప్రకృతికల్పనావైయర్థ్యాచ్చ । ప్రకృతేర్గుణా ఇత్యాదివాక్యం తు
 వనస్య వృక్షా ఇతివద్ బోధ్యమ్ ।
 సత్త్వం రజస్సుమ ఇతి ప్రకృతేరభవన్ గుణాః ।
 ఇతి సత్త్వాదీనాం ప్రకృతికార్యత్వవచనం తు గుణనిత్యతావాక్యవిరోధేన
 మహత్త్వకారణీభూతకార్యసత్త్వాదిపరమేవ । మహదాదిసృష్టిర్ని
 గుణవైషమ్యాత్ శ్రూయతే । తచ్చ వైషమ్యం సజాతీయసవలనేన
 గుణాన్తరవ్యావృత్తప్రకాశాదిఫలోపహితః సత్త్వాదివ్యవహారయోగ్యః
 పరిణామ ఇతి । ఏతేనాష్టావింశతితత్త్వపక్షోఽప్యసపాదితో మన్తవ్యః ।
 వైషమ్య ఏవ సత్త్వాదివ్యవహారశ్చ శ్రుతో దృశ్యతే । యథా తమ
 ఏవేదమగ్ర ఆస తత్పరేణేరితం విషమత్వం ప్రయాత్యేతద్ వై రజసో
 రూపం ఖలీవ్రితం విషమత్వం ప్రయాత్యేతద్ వై సత్త్వస్య రూపమితి ।
 సత్త్వాదిత్రయం చ సుఖప్రకాశలాఘవప్రసాదాదిగుణవత్తయా ।
 సంయోగవిభాగాదిమత్తయాఽనాశ్రితత్వోపాదానత్వాదినా చ ద్రష్టవ్యేఽపి
 పురుషోపకరణత్వాత్ పురుషబంధకత్వాచ్చ గుణశబ్దేనోచ్యతే ।
 ఇన్ద్రియాదివత్ । గుణానాం సుఖదుఃఖమోహోత్పత్తకత్వప్రవాదస్తు
 ధర్మధర్మ్యభేదాత్ । మనసః సక్కుల్పాత్మకత్వవత్ । తత్ర సత్త్వం
 సుఖప్రసాదప్రకాశాద్యనేకధర్మకం ప్రాధాన్యతస్తు సుఖాత్మకముచ్యతే ।
 ఏవం రణోఽపి దుఃఖకాలుష్యప్రవృత్త్యాద్యనేకధర్మకం ప్రాధాన్యతస్తు
 దుఃఖాత్మకముచ్యతే । తథా తమోఽపి మోహోపరణస్తప్పనాద్యనేకధర్మకం
 ప్రాధాన్యతస్తు మోహోత్మకముచ్యతే । త ఏవ ధర్మాస్తేషాం లక్షణాని
 భవన్తి । సత్త్వాదిసంఖ్యా చాన్యర్థా । సతో భావః సత్త్వముత్తమత్వమితి
 వ్యుత్పత్త్యా హి ధర్మప్రాధాన్యేనోత్తమం పురుషోపకరణం సత్త్వశబ్దార్థః ।
 మధ్యమం చ రజఃశబ్దార్థో రాగయోగాత్ । అధమం చ తమఃశబ్దార్థః ।
 అధర్మావరణయోగాత్ । తాని చ సత్త్వాదీని ప్రత్యేకమసంఖ్యవ్యక్తయః ।
 లఘుత్వాదిధర్మైరన్యోన్యసాధర్మ్యం వైధర్మ్యం చ గుణానామితి సాంఖ్యసూత్రాత్ ।
 ఆత్ర హి సూత్రే లఘుత్వాదినా బహూనాం సత్త్వానాం సాధర్మ్యం తేనైవ రజస్సమోభ్యాం
 వైధర్మ్యమ్ । ఏవం చలత్వాదినా గురుత్వాదినా చ బహూనాం రజసాం బహూనాం చ
 తమసాం తదుభయముక్తమితి । కీఞ్చ యది సత్త్వాదిత్రయమేకైకవ్యక్తిరేవ స్యాత్
 తత్ త్రయం విభేదేవ వక్తవ్యమ్ । ఏకదాఽనేకబ్రహ్మకృత్సృష్టిశ్రవణాత్ । తథా
 చ కార్యాణామనన్తవైచిత్ర్యం న ఘటతే । న చ సంయోగవైచిత్ర్యాద్వైచిత్ర్యం

స్యాదితి వాచ్యమ్ । విభూనాం త్రయాణాం గుణానాం స్వతః సంయోగవైచిత్ర్యాసమ్భవాత్
|

ద్రవ్యాన్తరస్య చావచ్ఛేదకీభూతస్యాభావాదితి । తస్మాత్
సత్త్వాదీనస్యస్యజ్ఞ్యవ్యక్తికాన్యేవ ద్రవ్యాణి । తేషు త్రిత్వవచనం తు
సత్త్వత్వాదివిభాజకోపాధిత్రయేణ వైశేషికాణాం నవద్రవ్యవచనవదితి
సిద్ధమ్ । తాని చ సత్త్వాదీని యథాయోగ్యమణువిభుపరిమాణాని ।
అన్యథా రజసశ్చలస్వభావత్వవచనవిరోధాత్ । ఆకాశకారణత్వస్య
చ విభుత్వోచిత్యాత్ । సర్వేషాం కారణద్రవ్యాణాం విభుత్వే కార్యాణాం
పరిచ్ఛిన్నత్వానుపపత్తేశ్చ । నన్యేవం వైశేషికోక్తాన్యేవ పార్థివాణ్వాదీని
ప్రకృతిరిత్యాయాయమితి చేన్న । గన్ధాదిగుణతూన్యత్వేన కారణద్రవ్యేషు
పుథివీత్వాద్యభావతోఽస్మాకం విశేషాత్ । తదుక్తం విష్ణుపురాణాదిషు ॥

అవ్యక్తం కారణం యత్ తత్ ప్రధానమృషిసత్త్వమైః ।
ప్రోచ్యతే ప్రకృతిః సూక్ష్మా నిత్యం సదసదాత్మకమ్ ॥

శబ్దస్పర్శవిహీనం తద్రూపాదిభిరసంయుతమ్ ।
త్రిగుణం తజ్జగద్యోనిరనాదిప్రభవాప్యయమ్ ॥

ఇత్యాదినా ।

వైశేషికాణాం కారణద్రవ్యేషు గన్ధాద్యనుమానం
తు భాష్యేఽస్మాభిర్నిరాకృతమ్ । అథైవమపి
ప్రకృతేరణువిభుసాధారణసత్త్వాద్యనేకవ్యక్తిరుపత్వేఽపరిచ్ఛిన్నత్వైకత్వాక్రియత్వసిద్ధాన్తక్షతిరితి
మైవమ్ । కారణద్రవ్యత్వరూపప్రకృతిత్వేనైవాపరిచ్ఛిన్నత్వవచనాత్ ।

గన్ధత్వేన గన్ధానాం పుథివీవ్యాపకతావత్ । ఆకాశాదిప్రకృతీనాం

విభుత్వేనైవ ప్రకృతివిభుత్వసిద్ధాన్తోపపత్తేశ్చ । తథా

పురుషభేదేన సర్గభేదేన చ భేదాభావస్యైవైకశబ్దార్థత్వాత్ ।

అజామేకామితి శ్రుతితస్తథాఽవగమాత్ ।

అథాధ్యవసాయాభిమానాదిక్రియారాహిత్యస్యైవాక్రియశబ్దార్థత్వాత్ ।

అన్యథా శ్రుతిస్మృతిమూక్తస్య ప్రకృతిక్షోభస్యానుపపత్తేరితి ।

ప్రకృతిగతాశ్చాపరే విశేషా భాష్యే ద్రష్టవ్యాః । ప్రకృత్యనుమానం చేదమ్ ।

సుఖదుఃఖమోహాత్మకం మహదాదికార్యం సుఖదుఃఖమోహాత్మకద్రవ్యకార్యం

సుఖదుఃఖమోహాత్మకత్వాత్ వస్త్రాదికార్యశయాదివదితి । శ్రుతిస్మృతి

చాత్రానుగ్రాహకస్తర్కః । ఏవం సామాన్యతోఽనుమితాయాః ప్రకృతేర్విశేషాః

శాస్త్రాద్యోగాచ్చావగస్తవ్యాః । అనుమానస్య సామాన్యమాత్రవిషయకత్వాత్ ।
 నన్యస్తరేవ సుఖాదికముపలభ్యతే బాహ్యవస్తుషు సుఖాదౌ కిం ప్రమాణం యేన
 దృష్టాస్తతా స్యాదితి । ఉచ్యతే । అన్తఃకరణస్య సుఖాదిహేతుతయా విషయేషు
 సుఖాదికం సిద్ధ్యతి । న చ రూపాదిగతోత్తమత్వాదికమేవ సుఖాద్యుత్పాదనే
 నియామకమ్ । ఉత్తమత్వాదేర్ఘాతిరూపత్వే నీలత్వపీతత్వాదినా జాతిసాంఖ్యార్యాపత్తేః ।
 కాలాదిభేదైరేకస్యా ఏవ రూపవ్యక్తేః సుఖదుఃఖోత్పాదకత్వాచ్చ ।
 అతః సుఖాదిమత్త్వమేవోత్తమత్వాదికమ్ । కింఞ్చ ఘటరూపమితి ప్రత్యయవత్
 స్త్రీసుఖం చందనసుఖమిత్యాదిప్రత్యయాదపి విషయే సుఖాద్యుచితమ్ ।
 అధికం తు భాష్యే ద్రష్టవ్యమ్ । తదేవం ప్రకృతిర్నిరూపితా । మహత్త్వం
 నిరూప్యతే । ప్రకృతేః సకాశాద్బుద్ధ్యాఖ్యం మహత్త్వం జాయతే । తస్య
 ధర్మాదిరూపప్రకృష్టగుణయోగాన్ మహత్సజ్ఞా తదేవ చ లక్షణమ్ । మహాన్
 బుద్ధిః ప్రజ్ఞేత్వాదయశ్చ తస్య పర్యాయాః । తథా చోక్తమనుగీతాయామ్ ।
 మహానాత్మా మతిర్విష్ణుర్విష్ణుః శముశ్చ వీర్యవాన్ ।
 బుద్ధిః ప్రజ్ఞోపలబ్ధిశ్చ తథా బ్రహ్మో ధృతిః స్మృతిః ॥
 పర్యాయవాచకైరైర్మహానాత్మా నిగద్యతే ।
 సర్వతః పాణిపాదశ్చ సర్వతోఽక్షిశిరోముఖః ॥
 సర్వతః శ్రుతిమాంల్లోకే సర్వం వ్యాప్య స తిష్ఠతి ।
 అణిమా లఘిమా ప్రాప్తిరీశానో జ్యోతిరవ్యయః ॥
 జ్ఞానవస్తశ్చ యే కేచిదలుబ్ధా జితమన్యవః ।
 విముక్తాః సర్వ ఏవైతే మహత్త్వముపయాన్త్యత ।
 విష్ణురేవాదిసర్గేషు స్వయంభూర్భవతి ప్రభుః ॥
 ఇతి । అత్ర సత్త్వాద్యంశత్రయేణ మహతో దేవతాత్రయోపాధిత్వాత్ తదవివేకేన
 బ్రహ్మవిష్ణుశివత్వవచనమ్ । తదుక్తం విష్ణౌ ।
 సాత్త్వికో రాజసశ్చైవ తామసశ్చ త్రిధా మహాన్ ।
 ఇతి । మాత్యే చ ।
 సవికారాత్ ప్రధానాత్ తు మహత్త్వమజాయత ।
 మహానితి యతః ఖ్యాతిర్దోకానాం జాయతే సదా ॥
 గుణేభ్యః కోభ్యమాణేభ్యస్త్రయో దేవా విజ్ఞైరే ।
 ఏకా మూర్తిస్త్రయో దేవా బ్రహ్మవిష్ణుమహేశ్వరాః ॥
 ఇతి । అణిమేత్వాదిభావనిర్దేశో ధర్మధర్మ్యభేదాత్ ।

బ్రహ్మశక్జురాపేక్షయాఽప్యాయో విష్ణురూపేణైవ మహానావిర్భవతీతి
 విష్ణురేవేత్యర్థేనోక్తమ్ । ఏకమేవ మహత్తత్త్వమంశతో
 రజస్తమఃసమ్భేదేన పరిణతం సద్ వ్యప్తిజీవానాముపాధిరధర్మాదియుక్తం
 క్షుద్రమపి భవతి । మహదుపరాగాదిస్వపరీతమితి సాంఖ్యసూత్రాత్ ।
 మహత్తత్త్వస్య ప్రాధాన్యేనాసాధారణ్యేన చాధ్యవసాయో వృత్తిః ।
 మహదహఙ్కారమనస్త్రితయాత్మకస్యాంతఃకరణస్య మహత్తత్త్వం బీజావస్థేతి ।
 అత్ర ప్రకృతేర్మహాన్ మహతోఽహఙ్కార ఇత్యాదిస్పష్టికమే శాస్త్రమేవ ప్రమాణమ్ ।
 అనుమానేన సామాన్యతః కార్యాణాం సకారణకత్వమాత్రసిద్ధేః న తు సృష్టౌ
 భూతాదిక్రమో వాఽన్యకరణాదిక్రమో వేత్యేకతరవధారకమనుమానం సమ్భవతి ।
 స్పష్టలిఖాభావాత్ । శ్రుతిస్మృత్యనుగృహీతం యథాకథంశ్చల్లిజ్గం తు
 మహదాదిక్రమేఽస్తీతి భాష్యేఽస్మాభిః ప్రదర్శితమ్ । మహత్తత్త్వం నిరూపితమ్ ।
 అహఙ్కారో నిరూప్యతే । మహత్తత్త్వాదహఙ్కార ఉత్పద్యతే । అఙ్కూరాత్ శాఖావత్ ।
 తస్య చాభిమానవృత్తికత్వాదహఙ్కారసజ్ఞా । కుమ్భకారసజ్ఞావత్ ।
 తదేవ లక్షణమ్ । తస్య చ పర్యాయాః కౌర్మే ప్రోక్తాః ।
 అహఙ్కారోఽభిమానశ్చ కర్తా మంతా చ సంస్మృతః ।
 ఆత్మా చ ప్రకులో జీవో యతః సర్వాః ప్రవృత్తయః ॥
 ఇతి । స చాహఙ్కారస్త్రీవిధతయా త్రివిధకార్యహేతుః । తదుక్తం కౌర్మే ।
 వైకారికస్తైజసశ్చ భూతాదిశ్చైవ తామసః ।
 త్రివిధోఽయమహఙ్కారో మహతః సమ్భుభూవ హ ॥
 తైజసాదిన్ద్రియాణి స్వర్ధేవా వైకారికాద్ధశ ।
 ఏకాదశం మనశ్చాత్ర స్వగుణేనోభయాత్మకమ్ ॥
 భూతతన్మాత్రసర్గస్తు భూతాదేరభవన్ ప్రజాః ।
 ఇతి । వైకారికః సాత్త్వికః । తైజసో రాజసః । స్వగుణేనిన్ద్రియవృత్తిషు
 సాహాయ్యరూపేణోత్కర్షేణ । ఉభయాత్మకం జ్ఞానకర్మోభయేన్ద్రియాత్మకమ్ ।
 అన్యత్రమనా అభూవం నాఽశ్రేషమిత్యాదిశ్రుత్యా మనసో
 జ్ఞానకర్మోభయేన్ద్రియసహకారీత్వసిద్ధేరితి । ఏకాదశేన్ద్రియదేవాశ్చ ।
 దిగ్వాతార్కప్రచేతోశ్వివహ్నిన్ద్రోపేన్ద్రమిత్రకాః ।
 చన్ద్రశ్చ
 ఇతి । అహఙ్కారో నిరూపితః । ఇన్ద్రియాదీని నిరూప్యవై । అహఙ్కారాదాదౌ మన
 ఉత్పద్యతే ।

శబ్దరాగాచోచ్చ్రమస్య జాయతే భావితాత్మనః ।
రూపరాగాత్ తథా చక్షుర్భ్రాణం గంధజిఘ్రాక్షయా ॥

ఇత్యాదినా మోక్షధర్మా దావిన్ద్రియాదీనాం మనోవృత్తిరాగాదికార్యత్వశ్రవణాత్ ।
తతశ్చాపహజ్కారాత్ సజ్కలప్పూర్వకం దశేన్ద్రియాణి పఞ్చతన్మాత్రాని
చోత్పద్యంతే । ఇన్ద్రియతన్మాత్రయోశ్చ కార్యకారణభావస్యాభావాత్ క్రమనియమో
నాస్తి । తత్రేన్ద్రియేషు నాస్త్వవాన్తరకార్యకారణభావః ప్రమాణాభావాత్ ।
తన్మాత్రేషు త్వస్తి । స యథా । శబ్దతన్మాత్రాద్వక్ష్యమాణక్రమేణ
స్పర్శతన్మాత్రం శబ్దస్పర్శోభయగుణకమేవం క్రమేణైకైకగుణవృద్ధ్యా
పరతన్మాత్రత్రయం పూర్వపూర్వతన్మాత్రేభ్య ఉత్పద్యతే పాతజ్జలభాష్యే
తన్మాత్రేషు క్రమేణైకైకగుణవృద్ధివచనాత్ । తతశ్చ పఞ్చతన్మాత్రేభ్యః
పఞ్చభూతాని జాయంతే । తత్రాపహజ్కారాత్ పఞ్చతన్మాత్రాణాం తద్ధ్వారా భూతానాం
చోత్పత్తౌ క్రమః కూర్మవిష్ణాద్విపురాణోమాక్తః । యథా కూర్మే ।
భూతాదిస్తు వికుర్వాణః శబ్దమాత్రం ససర్జ హ ।
ఆకాశం సుషిరం తస్మాదుత్పన్నం శబ్దలక్షణమ్ ॥

ఆకాశస్తు వికుర్వాణః స్పర్శమాత్రం ససర్జ హ ।
వాయురుత్పద్యతే తస్మాత్ తస్య స్పర్శో గుణో మతః ॥

ఇత్యాదిక్రమేణేతి । నన్వేవమాకాశాదిభూతచతుష్టయస్యాపి
తత్త్వాన్తరారమ్భకత్వేన ప్రకృతిత్వాపత్త్యా
కేవలవికృతిత్వసిద్ధాన్తక్షతిరితి చేన్న । ఆకాశాదీనాం
స్పర్శాదితన్మాత్రేషహజ్కారోపష్టమ్భమాత్రేణ కారణత్వస్య
పురాణోమాక్తత్వాదితి । తదేవం త్రయోవింశతితత్త్వానాముత్పత్తిరుక్తా । తత్ర
పఞ్చభూతాని వర్జయత్వాఽహజ్కారం చ బుద్ధౌ ప్రవేశ్య సప్తదశకం
లింగశరీరసజ్జాం భవతి వహ్నిరిన్ధనవదాత్మనోఽభివ్యక్తిస్థానత్వాత్ ।
తచ్చ సర్వపురుషాణాం సర్గాదావుత్పద్య ప్రాకృతప్రలయపర్వంతం తిష్ఠతి ।
తేనైవ చేహలోకపరలోకయోః సంసరణం జీవానాం భవతి । ప్రాణశ్చ
బుద్ధేరేవ వృత్తిభేద ఇత్యతో న లింగశరీరాత్ పృథజ్ నిర్దిశ్యతే । తస్య
లింగశరీరస్య సూక్ష్మాణి పఞ్చభూతాన్యాశ్రయశ్చిత్త్రాదివదాశ్రయం
విని పరమసూక్ష్మస్య లోకాన్తరగమనాసమ్భవాత్ । ఇదం చ
లింగశరీరమాదౌ స్వయమ్భువ ఉపాధిభూతమేకమేవ జాయతే । తస్యైవ
విరాడాఖ్యవక్ష్యమాణస్థూలశరీరవత్ । తతశ్చ వ్యప్తిజీవానాముపాధిభూతాని

వ్యష్టిలిజ్గశరీరాణి తదంశభూతాని తతో విభజ్యన్తే । పితుర్లిజ్గశరీరాత్
పుత్రలిజ్గశరీరవత్ । తదుక్తం సూత్రకారేణ । వ్యక్తిభేదః కర్మవిశేషాదితి ।
మనునాఽప్యుక్తమ్ ।

తేషాం త్వవయవాన్ సూక్ష్మాన్ షణ్ణామప్యమితౌజసామ్ ।
సన్నివేశ్యాత్మమాత్రాసు సర్వభూతాని నిర్మమే ॥

ఇతి । షణ్ణామితి షడిన్ద్రియం సమస్తలిజ్గశరీరోపలక్షకమ్ ।
తథా చ స్వయమ్భూః స్వలిజ్గశరీరావయవాన్ సూక్ష్మాన్ అల్పాన్
ఆత్మమాత్రాసు స్వాంశచేతనేషు సంయోజ్య సర్వప్రాణినః ససర్జేత్యర్థః ।

లిజ్గశరీరం నిరూపితమ్ । స్థూలశరీరోత్పత్తిరుచ్యతే ।
దశగుణితమహత్త్వమధ్యేఽహఙ్కారోఽహఙ్కారస్యాపి దశగుణితస్య మధ్యే
వ్యోమ వ్యోమ్నోఽపి దశగుణితస్య మధ్యే వాయుర్వాయోరపి దశగుణితస్య మధ్యే
తేజః తేజసోఽపి దశగుణితస్య మధ్యే జలం జలస్యాపి దశగుణితస్య
మధ్యే పృథివీ సముత్పద్యతే । నైవ స్థూలశరీరస్య బీజమ్ । తదేవ చ

పుథివీరూపం బీజమణ్ణరూపేణ పరిణమతే । తస్యాపి దశగుణితస్యాణ్ణరూపస్య
పుథివ్యావరణస్య మధ్యే చతుర్దశభువనాత్మకం స్వయమ్భువం స్థూలశరీరం
తత్సంక్రల్పాదేవోత్పద్యతే । తేనైవ శరీరేణ స్వయమ్భూర్నారాయణ ఇత్యుచ్యతే ।
తదుక్తం మనునా స్వయమ్భువం ప్రకృత్య ।

సోఽభిధ్యాయ శరీరాత్ స్వాత్ సిన్ధుక్షుర్వివిధాః ప్రజాః ।
అప ఏవ సన్జ్ఞాదౌ తాసు బీజమవాస్పజత్ ॥

తదణ్ణమభవద్దైమం సహస్రాంశుసమప్రభమ్ ।
తస్మిన్ జజ్ఞే స్వయం బ్రహ్మ సర్వలోకపితామహః ॥

స వై శరీరీ ప్రథమః స వై పురుష ఉచ్యతే ।
ఆదికర్తా స భూతానాం బ్రహ్మగ్రే సమవర్తత ॥

ఆపే నారా ఇతి ప్రోక్తా ఆపో వై నరసూనవః ।
తా యదస్యాయనం పూర్వం తేన నారాయణః స్మృతః ॥

ఇత్యాదినేతి । తత ఏవ చాదిపురుషాత్ వ్యష్టిపురుషాణాం విభాగాదన్తే చ
తత్రైవ లయాత్ స ఏవ చైక ఆత్మేతి శ్రుతిస్మృత్యోర్వ్యవప్తీయతే । అతో న
వ్యవహారపరతయా నారాయణ ఏవ సర్వభూతానామాత్మేతి శ్రుతిస్మృతివిరోధ ఇతి ।
తతశ్చ స నారాయణో విరాట్ శరీరీ స్వనాభికమలకర్ణికాస్థాసీయస్య
సుమేరోరుపరి చతుర్ముఖాఖ్యస్వయమ్భువం సృష్ట్యా తద్ధ్వారాఽన్యాసపి

వ్యష్టిశరీరిణః స్థావరాస్తాన్ ససర్జ | తథా చ స్మర్యతే |

తచ్ఛరీరసముత్పన్నైః కార్యైస్తైః కరణైః సహ |

క్షేత్రజ్ఞాః సమజాయంత గాత్రేభ్యస్తస్య ధీమతః ||

ఇతి | యత్తు శేషశాయినో నారాయణస్య

నాభికమలశ్రోత్రచక్షురాదిభ్యశ్చతుర్ముఖస్యావిర్భావః

శ్రూయతే తద్దైన్దినసర్గేష్వేవ కల్పభేదేన మన్తవ్యమ్ |

దైన్దినప్రలయేష్వేవ హి నారాయణశరీరే ప్రవిశ్యైకీభూయ సుప్తానాం

దేవానాం చతుర్ముఖాదిక్రమేణావిర్భావః శేషశాయినః సకాశాద్భుతతే న

త్వాదిసర్గేషు | దైన్దినప్రలయ ఏవ లీలావిగ్రహేణ శయనాదితి | తదేవం

సక్షేపతశ్చతుర్వింశతితత్త్వాని తేషాం సృష్టిరూపం ప్రయోజనం చోక్తమ్ |

తత్ర యద్యస్మాజ్జాయతే తస్య తదాపూరణేనైవ స్థితిః తతస్తస్య సంహారోఽపి

తత్రైవ భవతి |

యద్యస్మాజ్జాయతే తత్త్వం తత్తత్ర ప్రవిలీయతే |

లీయంతే ప్రతిలోమాని జాయంతే చోత్తరోత్తరమ్ ||

ఇతి భారతాదిభ్య ఇతి | ఏతే చ సృష్టిస్థితిసంహారరూపాః స్థూలా ఏవ

పరిణామాశ్చతుర్వింశతితత్త్వానాం కూటస్థపురుషవివేకాయ ప్రదర్శితాః |

సూక్ష్మా అప్యనేయ ప్రతిక్షణపరిణామా ఏతేషాం స్మర్యంతే | తథా |

నిత్యదా హ్యుక్తభూతాని భవంతి న భవంతి చ |

కాలేనాలక్ష్యవేగేన సూక్ష్మాత్వాత్తన్న దృశ్యతే ||

ఇతి | అతశ్చ సర్వం జడవస్తు పరమార్థతః సర్వదైవాసదుచ్యతే |

తతశ్చ తస్మాద్విరజ్జ్యత్తైవ పరమార్థసత్యో దుఃఖభీరుభిర్దృష్టవ్యః |

తదుక్తమనుగీతాయామ్ |

అవ్యక్తబీజప్రభవో బుధిస్కన్ధమయో మహాన్ |

మహాహక్కారవిటప ఇన్ద్రియాఙ్కరకోటరః ||

మహాభూతప్రశాఖశ్చ విశేషప్రతిశాఖవాన్ |

సదాపర్ణః సదాపుష్పః శుభాశుభఫలోదయః ||

ఆజీవః సర్వభూతానాం బ్రహ్మవృత్తః సనాతనః |

ఏతజ్ఞాత్వా చ తత్త్వేన జ్ఞానేన పరమాసినా ||

ఛిత్వా చాక్షరతాం ప్రాప్య జహాతి మృత్యుజన్మనీ |

ఇతి శ్రీవిజ్ఞానభిక్షువిరచితే సాంఖ్యసారే వివేకప్రతియోగినాం
ప్రకృత్యాదీనాం స్వరూపపరిచ్ఛేదః ॥ * ॥

ఇతి సాంఖ్యసారస్య పూర్వభాగః ॥

అథోత్తరభాగః ॥

ప్రథమః పరిచ్ఛేదః ॥

అథ శిష్యైః సుఖేనైవ గ్రహీతుం పద్యమాలయా ।
వివేకస్యానుయోగ్యాత్మా పురుషాఖ్యో నిరూప్యతే ॥ ౧ ॥

తత్ర సామాన్యతః సిద్ధో జానేఽహమితి ధీబలాత్ ।
ద్రష్టాఽతో నిత్యవిభావదిధర్మైరేవ స సాధ్యతే ॥ ౨ ॥

భోక్తా నిత్యస్తదర్థత్వాత్ తత్కర్మోత్పాదితత్వతః ।
మహదాదివికారాణాం సర్వేషామవిశేషతః ॥ ౩ ॥

అపి చాదృష్టసంస్కారాధారత్వాద్విజరూపతః ।
ధీరనాదిరతోఽస్యాశ్చ సిద్ధా భోక్తురనాదితా ॥ ౪ ॥

స్వస్వామిభావానాదిత్వమృతే భోక్తువ్యవస్థితేః ।
స్వభక్తవృత్తిసంస్కారవత్త్వం స్వత్వం తు బుద్ధిషు ॥ ౫ ॥

స్వామ్యం స్వనిష్ఠసంస్కారహేతువృత్తేశ్చ భోక్తరీ ।
అతశ్చ ఘటతే స్వత్వనాశే కైవల్యమాత్మనః ॥ ౬ ॥

భోక్తుశ్చానాదిభావస్య వినాశే హేత్వసమ్భవాత్ ।
న నాశో భోక్తురస్తీతి భోక్తా నిత్యో హి సిద్ధ్యతి ॥ ౭ ॥

జన్యో జ్ఞానప్రకాశోఽస్య నిత్యత్వే తు న యుజ్యతే ।
న హ్యప్రకాశే కుత్రాపి ప్రకాశోత్పత్తిరీక్ష్యతే ॥ ౮ ॥

కార్యే ప్రకాశాఖ్యగుణేఽవయవానాం హి తద్గుణః ।
కారణం తేన నానిత్యః ప్రకాశో నిత్యవస్తుని ॥ ౯ ॥

ప్రకాశాశ్రయసంయోగాత్ ప్రకాశభూమ ఇన్దనే ।
ఆదర్శే చావృతేర్భక్తోత్ ప్రకాశోత్పత్తివిభ్రమః ॥ ౧౦ ॥

తస్మాన్నిత్యాత్మనో జ్ఞానం నిత్యం వాచ్యం తథా సతి ।

లాఘవాజ్ఞానమేవాత్మా నిరాధారః ప్రకల్ప్యతే || ౧౧ ||
 అనాశ్రితతయా ద్రవ్యం సంయోగాదేశ్చ తన్మతమ్ |
 అతో జ్ఞానేఽహమిత్యాదిబుద్ధిరప్యపపద్యతే || ౧౨ ||
 పిణ్డేఽహస్థిర్హి మూఢానాం ద్రువైవానాదిదోషతః |
 సంయోగాత్తత్ర పిణ్డే తు జ్ఞానవత్త్వమతిః ప్రమా || ౧౩ ||
 సన్తు వాఽఽధేయతాఽల్పత్వజన్మనాశాదిబుద్ధయః |
 శ్రోత్రస్య నభసీవార్థజ్ఞానస్య జ్ఞానమాత్రకే || ౧౪ ||
 తస్మాల్లాఘవతర్కేణ బాధకాభావతస్తథా |
 శ్రుత్యాదిభిశ్చ నిత్యాత్మా చిద్రూపేణైవ సిద్ధ్యతి || ౧౫ ||
 తజ్ఞానం విభు నిత్యత్వాద్దేహవ్యాపితయాఽపి చ |
 మధ్యత్వే నాశితా హి స్యాదణుత్వే వాఽల్పదేశతా || ౧౬ ||
 విభుత్వేఽపి స్వధీవృత్తేరేవ సాక్షాన్నిరీక్షణాత్ |
 న సర్వత్ర సదా సర్వభానం జ్ఞానే ప్రసజ్యతే || ౧౭ ||
 అర్థభానం చితావర్థప్రతిబిమ్బో మతో బుద్ధైః |
 వృత్తేరేవ చిత్తే సాక్షాత్ప్రతిబిమ్బనయోగ్యతా || ౧౮ ||
 అతోఽసజ్గేఽపి కూటస్థవైతన్యే విభుని ద్రువే |
 వృత్తిద్వారకమేవాన్యభానం ఫలబలాన్ మతమ్ || ౧౯ ||
 అన్వయవ్యతిరేకాభ్యాం వృత్తిజన్యతయాఽఖిలః |
 వృత్త్యైకాధికరణ్యేన కామాదిర్దీఘ నాత్మసు || ౨౦ ||
 అతోఽన్తఃస్వవికారాణాం స్వస్వబుద్ధిష్యవస్థితేః |
 కూటాస్థ ఏవ సర్వోఽపి చిదాకాశగణః సమః || ౨౧ ||
 నిత్యశుద్ధో నిత్యబుద్ధో నిత్యముక్తో నిరజ్ఞానః |
 స్వప్రకాశో నిరాధారః ప్రదీపః సర్వవస్తుషు || ౨౨ ||
 నన్యేవమేకతైవాస్తు లాఘవాదాత్మనాం స్వవత్ |
 ధీష్వేవ సుఖదుఃఖాదివైధర్మ్యాదితి చేన్న తత్ || ౨౩ ||
 భోగాభోగాదివైధర్మ్యేణైకరూపేఽపి చిద్గణే |
 శ్రుతిస్మృతిభ్యాముక్తేన భేదసిద్ధేః పరస్పరమ్ || ౨౪ ||

సుఖాదిప్రతిబిమ్భాత్మా భోగోఽప్యస్య న వస్తుతః |
 తథాఽప్యస్య చితౌ భావాభావౌ స్యాతాం హి భేదకౌ || ౨౫||
 ఔపాధికౌ యథా శ్యామరాగౌ స్ఫటికభేదకౌ |
 స్వదృష్టాస్తత్స విషమో వైధర్మాస్యసిద్ధితోఽమ్బరే || ౨౬||
 ఇతి శ్రీవిజ్ఞానభిక్షువిరచితే సాంఖ్యసారే పురుషస్వరూపపరిచ్ఛేదః || * ||

అథ ద్వితీయః పరిచ్ఛేదః ||

అథాత్మానాత్మవైధర్మ్యే గుణదోషాత్మకే తయోః |
 వక్ష్యే విస్తారతో యేన వివేకోఽతిస్ఫుటో భవేత్ || ౧||
 సామాన్యాత్మఘనాకాశే సాన్నిధ్యేరితశక్తిభిః |
 జాయతే లీయతే భూత్వా భూయోఽయం జగదమ్బుదః || ౨||

త్రిగుణాత్మకశక్తీనాం పరిణామైరతశ్చితిః |
 ఆధారవిధయా విశ్వోపాదానమవికారతః || 3||

యథాఽఽధరతయా తోయం ధరోపాదానమిష్యతే |
 స్వస్థపార్థివతన్మాత్రద్వారేణైవం చితిర్మతా || ౪||
 అతో జగదుపాదానమపి బ్రహ్మవికారతః |
 కూటస్థనిత్యపర్యాయపరమార్థసదుచ్యతే || ౫||

స్వార్థత్వాత్ స్వానుభూత్యా చ సిద్ధత్వాత్ పరమార్థసత్ |
 స్వతః స్థిత్యా స్వతః సిద్ధ్యా లోకైః సన్నితి హీర్యతే || ౬||

ప్రతిక్షణవికారేణ తైస్తై రూపైరపాయతః |
 ప్రకృత్యాదిరసత్ సర్వో జడార్థోఽభౌ తరంగవత్ || ౭||

యత్తు కాలాంతరేణాపి నాన్యసజ్ఞాముపైతి వై |
 పరిణామాదిసమ్భూతాం తద్వస్త్విత్వాదికస్మృతేః || ౮||

పరార్థాధీనసత్త్వాచ్చ పరదృష్ట్యా చ సిద్ధితః |
 పరతః సన్నసన్నేవ తత్పరాపేక్షయా మతః || ౯||

సతోఽస్తిత్వం తు నాసత్తా నాస్తిత్వే సత్యతా కుతః |
 ఇతి గారుడతశ్చైవం సదసత్త్వవ్యవస్థితేః || ౧౦||

అతో న సన్నాసదిదం జగత్ సదసదాత్మకమ్ |
 అసద్విషయకత్వాచ్చ తస్య ధీస్తాత్త్వికో భ్రమః || ౧౦||
 జగద్వృక్షస్య వైతన్యం సారోఽసారస్తథేతరత్ |
 ప్రపంచస్య స్థిరాంశో హి చితిరేవావికారతః || ౧౨||
 తదన్యదఖిలం తుచ్చమసారత్వాదుదీర్యతే |
 తథాఽన్యతమసచ్ఛాపి తదపేక్షాస్థిరత్వతః || ౧౩||
 ఏవంవిధైవాత్మసత్తా అన్యాసత్తా చ దర్శితా |
 వాసిష్ఠాదౌ విస్తరతో యథా లేశాత్తదుచ్యతే || ౧౪||
 స్వప్నో జాగ్రత్స్యసద్రూపః స్వప్నో జాగ్రదసద్వపుః |
 మృతిర్జన్మన్యసద్రూపా మృతౌ జన్మాప్యసన్మయమ్ || ౧౫||
 జగన్మయీ భ్రాన్తిరితి న కదాపి న విద్యతే |
 విద్యతే న కదాచిచ్చ జలబుద్బుదవత్ స్థితమ్ || ౧౬||
 ఆత్మైవాస్తి పరం సత్యం నాన్యాః సంసారదృష్టయః |
 శుక్తికారజతం యద్వద్యథా మరుమరీచికా || ౧౭||
 అస్తి సర్వగతం శాన్తం పరమాత్మఘనం శుచి |
 అచిన్త్యచిన్మాత్రవపుః పరమాకాశమాతతమ్ || ౧౮||
 తత్సర్వగం సర్వశక్తి సర్వం సర్వాత్మకం స్వయమ్ |
 యత్ర యత్ర యథోదేతి యథాఽఽస్తే తత్ర తత్ర వై || ౧౯||
 ఆవిర్భావతిరోభావమయాస్త్రిభువనోర్మయః |
 స్ఫురన్త్యతితతే యస్మిన్ మరావివ మరీచయః || ౨౦||
 అసతేవ సతీ తోయనద్యేవ లహరీ చలా |
 మనసేవేన్ద్రజాలశ్రీరాగతీ ప్రవితన్యతే || ౨౧||
 బ్రహ్మణా తన్యతే విశ్వం మనసైవ స్వయమ్భువా |
 మనోమయమతో విశ్వం యన్నామ పరిదృశ్యతే || ౨౨||
 యో హ్యశుద్ధమతిర్మాథో రూథో న వితతే పదే |
 వజ్రసారమిదం తస్య జగద్వ్యసదేవ సత్ || ౨౩||
 అప్యతప్నస్య కనకే కానకే కటకే యథా |
 కటకజ్జప్తిరేవాస్తి న మనాగపి హేమధీః || ౨౪||

తథాఽఙ్కుస్య పురాగారనగనాగేన్ద్రభాసురా ।
 ఇయం దృశ్యదృగేవాస్తి న త్వన్యా పరమార్థదృక్ ॥ ౨౫॥

ఇత్యాదివాక్యైర్వాసిష్ఠే నాత్యంతాసత్యతోదితా ।
 జగతోఽపరవాక్యైర్హి సత్కార్యం ప్రాకృతం మతమ్ ॥ ౨౬॥

నామరూపవినిర్ముక్తం యస్మిన్ సన్నిష్ఠతే జగత్ ।
 తమాహుం ప్రకృతిం కేచిన్ మాయామేకేఽపరే త్వణూన్ ॥ ౨౭॥

సుషుప్తావస్థయా చక్రపద్మరేఖాశిరోదరే ।
 యథా స్థితా చితేరన్నస్థేయం జగదావలీ ॥ ౨౮॥

ప్రకృతివ్రతతిరోఽప్యిమ్ని జాతా బ్రహ్మాణ్ణసత్ఫలా ।
 ఇత్యాదివాక్యైః సాఙ్ఖ్యీయసత్కార్యాద్యుపవర్ణనాత్ ॥ ౨౯॥

ఇతి శ్రీవిజ్ఞానభిక్షువిరచితే సాఙ్ఖ్యసారే ఆత్మానాత్మనోః
 సత్యత్వాసత్యత్వవైధర్మ్యపరిచ్ఛేదః ॥ *॥

అథ తృతీయః పరిచ్ఛేదః ॥

తదేవాత్మనః సత్తా దర్శితాఽన్యవిలక్షణా ।
 అథ చిద్రూపతాం వక్ష్యే బుద్ధివృత్తివిలక్షణామ్ ॥ ౧॥

అనుభూతిశ్చిత్తిర్బోధో వేదనం చోఽచ్యతే పుమాన్ ।
 వేద్యం జడం తమోఽజ్ఞానం ప్రధానాదికముచ్యతే ॥ ౨॥

వేదనం వేద్యసమ్బన్ధాదేవ వేత్త్రభిధీయతే ।
 యథా ప్రకాశ్యసమ్బన్ధాత్ ప్రకాశోఽపి ప్రకాశకః ॥ ౩॥

యథా వాఽర్థోపరాగేణ భానమర్థస్య భాసకమ్ ।
 ఏవం వేద్యోపరక్షస్యాస్వాంశస్యాధారతాంఽశిని ॥ ౪॥

అసంక్లాయాం చిత్తో వేద్యోపరాగోఽయం న ధీష్యివ ।
 కిన్తు సాక్షాద్ధ్వారతో వా చితి తత్ప్రతిబిమ్బనమ్ ॥ ౫॥

బాహ్యం వృత్త్యాఖ్యకరణాభావాదనుపరాగతః ।
 చిత్తిర్వైవేక్షతే చేత్యం విభుత్వేఽపి చ సర్వతః ॥ ౬॥

తథా చిదపి వృత్త్యాఖ్యకరణాభావతోఽర్థవత్ |
 స్వగోచరాం వృత్తిమృతే తిష్ఠత్యజ్ఞాతసత్తయా || ౭ ||
 తదేవం చిన్నిరాకారా ప్రకాశాకాశరూపిణీ |
 తిష్ఠత్యవ్యక్తరూపా చ మోక్షాదౌ వృత్త్యభావతః || ౮ ||
 బుద్ధివృత్తిస్తు సాకారా పరిచ్ఛిన్నా చ దీపవత్ |
 వ్యక్తా చ సర్వదా తద్వదసంఖ్యా క్షణభంగురా || ౯ ||
 జడా చ పరదృశ్యత్వాద్బుద్ధిపాదివన్ మతా |
 వృత్తేః ప్రకాశతా త్వర్థాకారత్వాదక్షతైవ హి || ౧౦ ||
 యథాఽస్యాకారత్వార్హత్వాదాదర్శస్తత్ప్రకాశకః |
 సర్వాకారత్వయోగ్యత్వాత్ సైవం సర్వప్రకాశికా || ౧౧ ||
 న పునర్వృత్తిద్రష్టుత్వం చిత్తస్తద్భిన్నద్రష్టుతా |
 వృత్తేర్యతో గౌరవం స్యాద్వయోరాత్మత్వకల్పనే || ౧౨ ||
 బుద్ధ్యారూఢం త్వన్యవస్తు తద్ధ్వారా ప్రతిబిమ్బితమ్ |
 పశ్యత్యనుభవో నాన్యో ద్రష్టా బుద్ధ్యాదికోఽఖిలః || ౧౩ ||
 ఇత్యేవం బుద్ధివృత్తిభ్యో వైలక్షణ్యం చిత్తీరితమ్ |
 చిదచిత్యాఖ్యవైధర్మ్యం దేహాదిభ్యః స్ఫుటన్వైదమ్ || ౧౪ ||
 అన్యోన్యప్రతిబిమ్బేన సారూప్యాద్వృత్తిబోధయోః |
 బోధవ్యవహృతిర్వృత్తౌ లోహేఽగ్నివ్యవహారవత్ || ౧౫ ||
 నైవాలృబుద్ధ్యాశక్యోఽయం వివేకో వృత్తిబోధయోః |
 తార్కికా యత్ర సమ్మాధాః సాంఖ్యానాం శ్రేష్ఠతా యతః || ౧౬ ||
 విజ్ఞానవాదినో బౌద్ధా వృత్తిబోధావివేకతః |
 జ్ఞాతాత్మత్వశ్రుతౌ మూఢా మేనిరే క్షణికాం చితిమ్ || ౧౭ ||
 సత్త్వపుంసో వివేకోఽయం వృత్తితద్బోధరూపయోః |
 నాశక్యః సుధియాం యద్వద్ధంసానాం క్షీరనీరయోః || ౧౮ ||
 ఏతదస్తశ్చ సంసారో మోక్షాస్తత్త్రైవ సంస్థితః |
 యద్వృత్తిభ్యో వివేకేన తద్బోధస్యావధారణమ్ || ౧౯ ||
 సర్వోఽప్యనుభవం వేద న కశ్చిదపి వేదతామ్ |

వివేకమాత్రమస్మిన్ హి భాసమానేఽప్యవేక్షతే || ౨౦||

ఆత్మా వివేక్తుం బాహ్యార్థే న శక్యో వృత్తిమిశ్రణాత్ |

అతో వృత్తౌ వివేక్తవ్యో వృత్తిబోధతయైవ సః || ౨౧||

యథా బుద్ధ్యా వివేకార్థో నాగ్నిరఙ్గారమిశ్రణాత్ |

సోఽఙ్గారే తు వివేకార్థో కాష్ఠదగ్ధృతయా సుఫటమ్ || ౨౨||

అతపవ శ్రుతౌ స్వప్నే దృశ్యవృత్తివివేకతః |

స్వయంజ్యోతిఃస్వరూపేణ తస్యా ద్రష్టా ప్రదర్శితః || ౨౩||

సాక్షాత్ ప్రకాశో యో యస్య స తద్భిన్నో మతో బుద్ధైః |

ఘటాదిభ్యో యథాఽఽలోక ఆలోకాచ్ఛాపి వృత్తయః || ౨౪||

వృత్తేః సాక్షాత్ ప్రకాశత్వాదతోఽనుభవరూపకః |

వృత్తిభ్యో భిన్న ఆత్మేతి శీఘ్రా మార్గః స్వదర్శనే || ౨౫||

ఏవమాదిప్రకారేణ బుద్ధినత్త్వప్రకాశతః |

విలక్షణతయా సిద్ధశ్చిత్ప్రకాశోఽస్య భాసకః || ౨౬||

స్వప్నదేహాదిదృష్టాన్తైస్తస్మాచ్ఛ్చుత్యాదిదర్శితైః |

జాగ్రద్దేహ్యాన్వియార్థేభ్యశ్చిత్తిర్భిన్నతయా మతా || ౨౭||

స్వప్నే దేహాదికం సర్వం చిద్భిన్నం చితి భాసతే |

జాగ్రత్స్వేపం విశేషస్తు యద్బాహ్యమపి భాసతే || ౨౮||

స్వప్నే మనోమయత్వాచ్చ సాక్షాచ్ఛిద్విషయోఽఖిలమ్ |

కరణద్వారతో బాహ్యం చితో జాగ్రతి గోచరః || ౨౯||

సర్వం దేహాదికం స్వప్నజాగ్రతోరేకరూపతః |

భాతి చిద్వ్యమ్ని నాత్రార్థబాహ్యోన్తరేభదతో భిదా || ౩౦||

చిద్వ్యమ్ని వాసనాతో ధీః ప్రమాణాద్వాఽర్థరూపిణీ |

తతశ్చిత్తోఽర్థభానం యత్ తత్ సమం స్వప్నజాగ్రతోః || ౩౧||

తదిదం స్వానుభూత్యైవ ప్రోచ్యతే న పరోక్షతః |

స్వప్నదృష్టాన్తసదృశో నోపాయోఽస్యాత్మదర్శనే || ౩౨||

సుషుప్తౌ హి యథా స్వప్నే స్వాత్మన్యేవేక్షతేఽఖిలమ్ |

ఆత్మానం చైకదేశస్థం మన్యతే జాగరే తథా || ౩౩||

సుషుప్తిరాత్మనస్తత్త్వం స్వరూపావస్థితేస్తదా ।
 జాగ్రత్స్వప్నో మాయితౌ తు మృషాసారూప్యతో ధియా ॥ ౩౪ ॥
 బుద్ధేః సుషుప్తిస్తమసాఽఽవరణం తద్విలక్షణా ।
 చిత్తేః సుషుప్తిర్వృత్త్యాఖ్యదృశ్యావరణశూన్యతా ॥ ౩౫ ॥
 పూర్ణః కూటస్థనిత్యశ్చ స్వస్వధీమాత్రవృత్తిదృక్ ।
 వృత్త్యాఖ్యదృశ్యవిరహాత్ సర్వదా నేక్షతే పుమాన్ ॥ ౩౬ ॥
 వృత్తిదేశే యథా బోధస్తథా సర్వత్ర సర్వదా ।
 వృద్ధేవ తప్యతే మూఢైర్వ్యయనాశాదినాఽఽత్మనః ॥ ౩౭ ॥
 దుఃఖభోగమహరోగనిదానం దేహగేహినీ ।
 బుద్ధిర్న త్యజ్యతే మూఢైర్మహానిద్రాసుఖం యతః ॥ ౩౮ ॥
 అనాదిబుద్ధిగార్హస్థ్యం వివేకస్త్యజ్యతే న చేత్ ।
 న మోక్షో బాహ్యసన్న్యాసాదిహాముత్రాసుఖం పరమ్ ॥ ౩౯ ॥
 సమచిన్మాత్రరూపేషు స్వపరాత్మసు సర్వదా ।
 బుద్ధిమాత్రవివేకేన స్వపరాదిభిదా మృషా ॥ ౪౦ ॥
 చిన్మాత్రే నిర్గుణే స్వామిన్యారోప్యైవాత్మకర్తృతామ్ ।
 స్వామ్యవజ్ఞాపరాధేన వధ్యతే ధీః స్వకర్మభిః ॥ ౪౧ ॥
 సాధ్వీ తు ధీః పతిం దృష్ట్వా యాథాతథ్యేన తత్పరా ।
 ఇహానన్దమయీ చాన్తే పతిదేహ లయం వ్రజేత్ ॥ ౪౨ ॥
 నాహం కర్తా సుఖీ దుఃఖీ చిన్మాత్రాకాశరూపకః ।
 ఏవం నాథం చిన్తయన్తీ న పత్యుర్దుఃఖభోగదా ॥ ౪౩ ॥
 ఇతి శ్రీవిజ్ఞానభిక్షువిరచితే సాఙ్ఖ్యసారే
 ఆత్మానాత్మనోశ్చిదచిత్త్వవైధర్మ్యపరిచ్ఛేదః ॥ * ॥

అథ చతుర్థః పరిచ్ఛేదః ॥

ఇత్యేవమాత్మనః ప్రోక్తో బుద్ధ్యాదిభ్యో విలక్షణః ।
 చిత్ప్రకాశోఽధునాఽఽనన్దరూపతా వక్ష్యతే తథా ॥ ౧ ॥
 దుఃఖం కామసుఖాపేక్షా సుఖం దుఃఖసుఖాత్మయః ।

ఇతి స్మృతేః సుఖాత్మత్వం నిత్యనిర్దుఃఖతాఽఽత్మనః ॥ ౨ ॥

పరిభాషాబలాద్రూఢిబాధః సర్వత్ర సమృతః ।
అన్యథా పరిభాషేయం మోక్షశాస్త్రే భవేద్యుథా ॥ ౩ ॥

యద్వా పరోక్షవాదేన పరమప్రియతాప్తయే ।
రూపికా సుఖగీః పుంసి విభుత్వాప్త్యై స్వశబ్దవత్ ॥ ౪ ॥

నానన్దం న నిరానన్దమిత్యాదిశ్రుతిభిః స్ఫుటమ్ ।
ఆత్మన్యానన్దరూపత్వనిషేధాద్యుక్తీసంయుతాత్ ॥ ౫ ॥

ఉపాసాద్యర్థశూన్యత్వాన్నేతి నేతి శ్రుతేస్తథా ।
నిషేధవాక్యం బలవద్యధివాక్యాదితి స్థితిః ॥ ౬ ॥

నిర్నిరానన్దమితి చ స్వోపాధ్యానన్దభోక్తృతామ్ ।
స్వామిత్యరూపిణీం వక్తీ న నిర్దన ఇతీవ హి ॥ ౭ ॥

ప్రేయోఽన్యస్మాచ్చ సర్వస్మాదితి శ్రుత్యా సుఖాదపి ।
ఉక్త ఆత్మా ప్రియస్తస్య సుఖతోఽక్షీశ్చ నోచితా ॥ ౮ ॥

ఆనన్దాద్యాః ప్రధానస్య ఇతి వేదాన్తసూత్రతః ।
వేదాన్తేఽపి న సిద్ధాన్త ఆత్మనః సుఖరూపతా ॥ ౯ ॥

విస్తారాద్భ్రహ్మమీమాంసాభాష్యేఽస్మాభిః పరీక్షితమ్ ।
చితేరసుఖరూపత్వం ప్రేమా వ్యాఖ్యానతేఽధునా ॥ ౧౦ ॥

మా న భూవమహం శశ్వద్భూయాసమితి రూపకః ।
నిర్నిమిత్తేఽనురాగో యః స ప్రేమా పరమశ్చితి ॥ ౧౧ ॥

అన్యాశేషతయా బుద్ధేః స్నేహోఽయం న సుఖేష్యపి ।
అతః ప్రియతమః స్వాత్మా నాన్యోఽతో హ్యధికః ప్రియః ॥ ౧౨ ॥

ఆత్మత్వేనాత్మని ప్రేమా న సుఖత్వాద్యపేక్షతే ।
అహం స్వామితి చేద్యస్మాత్ సుఖం స్వామితి నేష్యతే ॥ ౧౩ ॥

తథా చ సుఖతాదుఃఖాభావతే వాఽఽత్మతాఽపి చ ।
ప్రేష్ణి ప్రయోజికా సిద్ధా స్వతఃప్రేమాత్మతైవ తు ॥ ౧౪ ॥

తస్మాద్వస్తుత ఆత్మైవ ప్రియో వైపాధికత్వతః ।
ఔపాధికీతరప్రీతిరస్థిరత్వాన్న తాత్వికీ ॥ ౧౫ ॥

ప్రీతిరన్యత్ర చానిత్యావివేకాద్వైః సుఖాదిషు ।
 ఆత్మప్రీతిస్తు నిత్యాఽతో నిత్యానన్దః పుమాన్ మతః ॥ ౧౬ ॥
 ఆత్మనః ప్రీయతాం బుద్ధిర్మది పశ్యేత్ సమాహితా ।
 సర్వాతిశాయినీ తర్హి సుఖాభౌ కిం న మజ్జతి ॥ ౧౭ ॥
 ప్రీయదర్శనతో బుద్ధేః సుఖం లోకేషు దృశ్యతే ।
 అతోఽనుమేయం పరమప్రీయదృష్ట్యా పరం సుఖమ్ ॥ ౧౮ ॥
 ఆత్మార్థత్యేన సర్వత్ర ప్రీతిరాత్మా స్వతః ప్రీయః ।
 ఇతి శశ్వచ్ఛుతిః ప్రాహ ఆత్మదృష్టివిధిత్సయా ॥ ౧౯ ॥
 తతోఽప్యనుపమం జ్ఞేయం ప్రీయాత్మేక్షణతః సుఖమ్ ।
 భుజ్జితే తత్ సుఖం ధీరా జీవన్ముక్తా మహాధీయః ॥ ౨౦ ॥
 అన్తరాత్మసుఖం సత్యమవిసంవాది యోగినమ్ ।
 అపశ్యన్ కృపణో బాహ్యసుఖార్థీ వఞ్చితో జనః ॥ ౨౧ ॥
 సుఖాశయా బహిః పశ్యన్ దేహీ హీన్ద్రియరన్ధ్రకైః ।
 వాతాయనైర్నృహీత్వాఽన్తః సుఖం వేత్తి న బాహ్యదృక్ ॥ ౨౨ ॥
 దుఖలభ్యాన్ దుఃఖమయాన్ పరిణామేఽతిదుఃఖదాన్ ।
 విషయోత్థాన్ సుఖాభాసాన్ ధిక్ స్వాత్మసుఖరోధకాన్ ॥ ౨౩ ॥
 ఇతి శ్రీవిజ్ఞానభిక్షువిరచితే సాంఖ్యసారే ఆత్మానాత్మనోః
 ప్రీయాప్రీయత్వవైధర్మ్యపరిచ్ఛేదః ॥ * ॥

అథ పఞ్చమః పరిచ్ఛేదః ।
 పరిచ్ఛేదత్రయేణోక్తం సచ్చిదానన్దరూపకమ్ ।
 గీయమానం శ్రుతిస్మృత్యోరాత్మనో లక్షణత్రయమ్ ॥ ౧ ॥
 తద్వైపరీత్యమన్యేషాం లక్షణం చేరితం స్ఫుటమ్ ।
 ఆభ్యాం తు గుణదోషాభ్యాం వివేకో దోషహృత్ పరః ॥ ౨ ॥
 నైర్గుణ్యసగుణత్వాదివైధర్మ్యాణ్యపరాణ్యపి ।
 బహూని వక్ష్యే సజ్జేపాత్ పుమ్పుకృత్యోరతః పరమ్ ॥ ౩ ॥
 ధియోఽర్థాకారయా వృత్త్యా జనితత్వాత్ సుఖాదయః ।

సామానాధికరణ్యేన కల్ప్యంతే లాఘవాద్ ధియామ్ || ౪ ||

మహదాదేర్జడత్వేన తద్ధేతుశ్చ జడో మతః |

కార్యకారణసాజాత్యం దృష్టం తోకే హి సర్వతః || ౫ ||

అత ఆత్మా బోధమాత్రతయా సిద్ధ్యతి లాఘవాత్ |

గుణాః సర్వే ప్రకృత్యాదేర్వికారాశ్చేతరేఽఖిలాః || ౬ ||

ఆత్మా తు నిర్గుణస్తద్వత్ కూటస్థశ్చ మతో బుధైః |

చిత్తేః కూటస్థసజ్ఞా తు స్థిరత్వాద్ గిరికూటవత్ || ౭ ||

లేపశ్చేతరసమ్బంధే తద్రూపైరుపరక్షతా |

యథా విషయసమ్బన్ధాద్బుద్ధౌ భవతి వాసనా || ౮ ||

భాణ్డాదౌ ద్రవ్యయోగాచ్చ తత్తద్ద్రవ్యస్య వాసనా |

లేపహేతుశ్చ సమ్బంధః సజ్గః సమ్బంధి చాజ్ఞానమ్ || ౯ ||

అతో నిరజ్ఞానోఽసజ్గో నిర్లేపశ్చోచ్యతే పుమాన్ |

నభఃపుష్కరపత్రాదిదృష్టాన్తైః పరమర్షిభిః || ౧౦ ||

చిన్మాత్రానస్తశక్త్యభౌ పుమర్థపవనేరితాః |

సత్త్వాదిశక్తయో యాన్తి విశ్వబుద్బుదరూపతామ్ || ౧౧ ||

అత ఈశశ్చిదాత్మైవ జగతః సన్నిధానతః |

మణివత్ ప్రేరకత్వేన జడానామయసామివ || ౧౨ ||

పుమానేవ జగత్కర్తా జగద్భర్తాఽఖిలేశ్వరః |

స్వామ్యుద్ధే మృత్యవద్యస్మాజ్జడవర్గః ప్రవర్తతే || ౧౩ ||

కరణాని చ దేహేషు రాజార్థమధికారివత్ |

భోగ్యజాతం మనోమన్త్రిణ్యుర్పయన్తి స్వభావతః || ౧౪ ||

తైర్భోగ్యైర్మ్యుక్తమాత్మానమావేదయతి ధీశ్చితి |

ఈక్షామాత్రేణ తద్బుద్ధ్యై రాజేవాత్మాఽఖిలేశ్వరః || ౧౫ ||

ధనాదేరిశ్వరో దేహో దేహస్యేన్ద్రియమీశ్వరమ్ |

ఇన్ద్రియస్యేశ్వరీ బుద్ధిర్బుద్ధిరాత్మేశ్వరః పరః || ౧౬ ||

కూటస్థస్యేశ్వరస్యాన్యో నాన్తి ప్రేరక ఇత్యతః |

ఈశ్వరస్యావధిత్యేన ద్రష్టా వై పరమేశ్వరః || ౧౭ ||

అన్యస్యాగన్తుకేశ్వర్యం బహువ్యాపారసంక్కులమ్ ।
 నిర్వాసాపారస్య నిర్దోషమనాద్యైశ్వర్యమాత్మనః ॥ ౧౮॥
 సర్వశక్తిమయో హ్యోత్మా శక్తిమణ్డలతాణ్డవః ।
 సంసారం తన్నివృత్తిం చ మాయయాఽఽప్నోతి హేలయా ॥ ౧౯॥
 సర్వాతిశాయి నిర్దోషమైశ్వర్యమిదమాత్మనః ।
 పశ్యతో యోగినో బ్రాహ్మమప్యైశ్వర్యం తృణాయతే ॥ ౨౦॥
 బాహ్యస్యాత్మోచ్యతే దేహో దేహస్యాత్మేన్ద్రియాణి చ ।
 బుద్ధిరాత్మేన్ద్రియాన్తస్య బుద్ధేరాత్మా తు చిన్నభః ॥ ౨౧॥
 అత ఆత్మావధిత్యేన పరమాత్మోచ్యతే చితిః ।
 తథాఽన్తఃకరణైర్శోగాజ్జీవ ఇత్యుచ్యతే చితిః ॥ ౨౨॥
 అవిద్యాకార్యరహితః పరమాత్మని చ స్మృతిః ।
 యస్య యద్వాపకం తస్య తద్బ్రహ్మాఽతో ధరాదికమ్ ॥ ౨౩॥
 ప్రకృత్యన్తం భవేద్బ్రహ్మ స్వస్వకార్యాద్యపేక్షయా ।
 సేత్వరే సాంఖ్యవాదేఽపి చితేరేవానుమన్యతే ॥ ౨౪॥
 పరే వా పరమాత్మత్వాదికం తు న జడే క్వచిత్ ।
 అధ్యక్షవ్యాపకత్వాభ్యాం పరం బ్రహ్మ తు చేతనః ॥ ౨౫॥
 తస్యాధ్యక్షం వ్యాపకం చ న హేతువిధయాఽస్తి హి ।
 అసంఖ్యత్మా నభోరాశిరవిభక్తైకరూపకః ॥ ౨౬॥
 సోఽతశ్చిద్బుద్ధనవిజ్ఞానఘనాత్మఘనసంజ్ఞకః ।
 ప్రకాశస్యానపేక్షత్వాత్ స్వస్య ద్రష్టుతయాఽపి చ ॥ ౨౭॥
 స్వప్రకాశః పుమానుక్త ఇతరే తద్విలక్షణాః ।
 భోగోఽభ్యవహృతిః సా చ కూటస్థే నాస్తి ధీష్యవ ॥ ౨౮॥
 ధీవృత్తిప్రతిబిమ్బాఖ్యగౌణభోగా తు భోక్తృతా ।
 సాక్షాద్ధీవృత్తిద్రష్టుత్వాద్ బుద్ధిసాక్ష్యచ్యతే పుమాన్ ॥ ౨౯॥
 వినా వికారం ద్రష్టుత్వాత్ సాక్షీ తూక్తోఽఖిలస్య సః ।
 చైత్యోపరాగరూపత్వాత్ సాక్షితాఽప్యద్రువా చితః ॥ ౩౦॥
 ఉపలక్షణమేవేదమపి వ్యావృత్తయే జడాత్ ।
 అతః పుమాననిర్దేశ్యోఽణుశ్చ సూక్ష్మశ్చ కథ్యతే ॥ ౩౧॥

వినా దృశ్యమదృశ్యత్వాదవ్యక్తశోచ్యతే సతః ।
 అదృశ్యో దృశ్యతే రాహుర్గృహీతేన యథేన్ద్రనా ॥ 3౨॥
 అదృశ్యం చాస్యమాదర్శ్యే చిత్ తథా స్వస్వబుద్ధిషు ।
 చితి విశ్వస్య సజ్గతేచిద్ విశ్వం భానేత సర్వదా ॥ 33॥
 విశ్వాధారోఽప్యతః శూన్యమితి చిద్గీయతే ఖవత్ ।
 దృశ్యదోషాన్ మృషాబుద్ధిర్దృష్ట్యాఽరోప్య నిర్మలే ॥ 3౪॥
 ఆదర్శ్యే మలవదోఽప్యిన్ని దోషదృష్ట్యా తు తప్యతే ।
 వస్తుతశ్చితి నాస్త్వేవ మలో దృశ్యాశ్చితః సదా ॥ 3౫॥
 ఆతశ్చ నిర్మలః స్వస్థో నిర్దోషశోచ్యతే పుమాన్ ।
 సజాతీయేషు వైధర్మ్యలక్షణా నాస్తి యద్భిదా ॥ 3౬॥
 ఆత ఆత్మా సమః ప్రోక్త ఐకరూప్యాచ్చ సర్వదా ।
 దేహోధ్యక్షతయా దేహీ పుర్యభివ్యక్తితః పుమాన్ ॥ 3౭॥
 ఏకాకిఎవాదద్వితీయః కేవలశోచ్యతే తు సః ।
 చిచ్ఛక్యప్రతిబంధేన ప్రోచ్యతేఽనావృతః పుమాన్ ॥ 3౮॥
 సర్వస్వామితయా చాత్మా క్షేత్రజ్ఞః క్షేత్రవేదనాత్ ।
 హృత్సరోవరధీపద్మదలవృత్తిషు లీలయా ॥ 3౯॥
 చరన్నివానన్దమీనాన్ భుజ్ఞానో హంస ఉచ్యతే ।
 హకారేణ బహిర్వాతి సకారేణ విశన్ పునః ॥ ౪౦॥
 ప్రానవృత్త్యాఽనయ చాపి ప్రాణ్యాత్మా హంస ఉచ్యతే ।
 శరీరాగరిహృద్ధ్యామగుహాయాం బుద్ధిభార్యయా ॥ ౪౧॥
 వ్యజ్యమానస్తయా సార్థం స్వపన్నివ గుహాశయః ।
 త్రిగుణాత్మకమాయాం స్వాం సాన్నిధ్యాత్ పరిణామయన్ ॥ ౪౨॥
 మాయాతి కథ్యతే చాత్మా తత్కృతానృతవేషధృక్ ।
 స్వాన్యేకాదశ భూతాని పఞ్చైతాని తు షోడశ ॥ ౪౩॥
 పుంసః కలాన్తత్వతస్తు నిరంశత్వాత్ స నిష్కలః ।
 అహంశబ్దః స్వామివాచీ స్వామీ సాక్షీ తు చేతసః ॥ ౪౪॥
 ఆతోఽహమితి శబ్దేన చిన్మాత్రం ప్రోచ్యతే బుద్ధైః ।

సర్వేశ్వరః సర్వవేత్తా సర్వకర్తాఽద్వయః పుమాన్ ॥ ౪౫॥

సామాన్యాదుచ్యతే యద్వద్ రాజా సర్వనరాధిపః ।
ఆత్మద్వైతస్య సూత్రేణ జాతిమాత్రేణ వర్ణనాత్ ॥ ౪౬॥

ప్రలయే హి విజాతీయద్వైతశూన్యత్వమాత్మనామ్ ।
అసంకల్పాన్నిత్యశుద్ధో నిత్యబుద్ధశ్చ చిత్త్వతః ॥ ౪౭॥

నిత్యముక్తస్తథా నిత్యనిర్దుఃఖత్వాత్ పుమాన్ మతః ।
ఇత్యాదుగురుశాస్త్రోక్తదిశా స్వానుభవేన చ ॥ ౪౮॥

వైధర్మ్యదాత్మనోఽనాత్మవివేకః క్రియతాం బుధైః ।
పరిచ్ఛేదచతుష్కేణ పుష్పృకృత్యోః సువిస్తరాత్ ।
వైధర్మ్యగణ ఉక్తోఽయం ధ్యాయినామాశు ముక్తిదః ॥ ౪౯॥

ఇతి శ్రీవిజ్ఞానభిక్షువిరచితే సాంఖ్యసారే ఆత్మవైధర్మ్యగణపరిచ్ఛేదః
॥ * ॥

అథ షష్ఠః పరిచ్ఛేదః ।

వివేకమేవ సద్యుక్త్యా మత్వా తదనుభూయతే ।
రాజయోగం యథా కుర్యాత్ సమాసేన తదుచ్యతే ॥ ౧॥

అశక్తో రాజయోగస్య హఠయోగేఽధికారవాన్ ।
వాసిష్ఠే చ వసిష్ఠాయ భుసుణ్ణేనైవమీరితమ్ ॥ ౨॥

జ్ఞానావృత్తీ రాజయోగే ప్రాణాయమాసనే హఠే ।
ముఖ్యే తేఽఙ్గతయాఽన్యోన్యం నేవ్యే శక్త్యనుసారతః ॥ ౩॥

విషయేఽనన్తదోషా యే శ్రుతిస్మృతిసమీరితాః ।
త ఆదౌ పరిద్రష్టవ్యాశ్చిత్తస్థైర్యాయ యోగిభిః ॥ ౪॥

కామబీజాన్యనన్తాని సమ్పురోహన్తి యద్భుది ।
తత్రాటవీనిభే జ్ఞానపుణ్యసస్యం న వర్ధతే ॥ ౫॥

దోషదృష్ట్యగ్నిసన్తగ్నే కామబీజే తు చేతసి ।
గురుశాస్త్రహలైః కృష్టే సుక్షేత్రే తద్వివర్ధతే ॥ ౬॥

సత్యేష్యసత్తాం ప్రచురాం తథా రమ్యేష్యరమ్యతామ్ ।

సుఖేషు ప్రమరం దుఃఖం పశ్యన్ ధీరో విరజ్యతే || ౭ ||
 బ్రహ్మలోకోఽపి నరకో వినాశామేధ్యపూరితః |
 యుక్తశ్చ స్వాధీకైరస్యైస్త్రైగుణ్యాదపి దుఃఖయుక్ || ౮ ||
 తత్రత్యైరపి ముక్త్యర్థం యత్యతే జన్మభీరుభిః |
 ఆతో జ్ఞేయః సమాసేన లోకః సర్వోఽపి దుఃఖయుక్ || ౯ ||
 ఇదం మే స్యాదిదం మా స్యాదితీచ్ఛావ్యథితం మనః |
 స్వభావాత్ తేన విజ్ఞేయం దుఃఖం చిత్తేన సజ్జతిః || ౧౦ ||
 సుఖం సుషుప్తిః పరమా దుఃఖం విషయవేదనమ్ |
 సుఖదుఃఖసమాసోఽయం కిమన్యైర్బహుభాషితైః || ౧౧ ||
 తస్మాదనర్థానర్థాభాన్ పరీక్ష్య విషయాన్ సుధీః |
 ఉత్సుజ్ఞేత్ పరమార్థార్థీ బాలరమ్యానహీనివ || ౧౨ ||
 ఇత్యాదికానన్తదోషదృష్ట్యా రాగస్య తానవే |
 మాయావివేకతః శుద్ధమాత్మానం చిన్తయేత్ సదా || ౧౩ ||
 ఇదం తదితి నిర్దేష్టుం గురుణాఽపి న శక్యతే |
 ఉదాసీనస్యాత్మతత్త్వం స్వయమేవ ప్రకాశతే || ౧౪ ||
 బుద్ధిబోధాత్మకో బుద్ధిసాక్షీ బుద్ధేః పరో విభుః |
 కూటస్థోఽహం చిదాదిత్య ఇత్యేకాగ్రోఽనుచిన్తయేత్ || ౧౫ ||
 వృత్తిబోధో ఘటచ్ఛుద్్రమివ నాశ్యల్ప ఈక్ష్యతే |
 వస్తుతో వృత్తిబోధోఽహం పూర్ణో వ్యోమవదక్షయః || ౧౬ ||
 అన్తర్యద్ దృశ్యతే సర్వం తద్బుద్ధేర్వృత్తిరుచ్యతే |
 తేభ్యో దుఃఖాత్మకేభ్యోఽహం సాక్షాత్ తద్వీక్షితా పృథక్ || ౧౭ ||
 కర్మకర్తృవిరోధో హి వృత్త్యా వృత్తిప్రకాశనే |
 వృత్తిధారాకల్పనే చ గౌరవాదితి నిశ్చింతమ్ || ౧౮ ||
 హర్షశోకభయక్రోధలోభమోహమదైస్తథా |
 ద్వేషాభిమానకారపణ్యనిద్రాలస్యస్మరాదిభిః || ౧౯ ||
 ధర్మాధర్మైశ్చ సమూర్ణా బుద్ధిర్దుఃఖమయీ తు మే |
 ఆత్మానం దర్శయత్యేవ భాస్కరాయేవ రోగిణః || ౨౦ ||

అహం సర్వగతం శాస్త్రం పరమాత్మఘనం శుచి ।
 అచిన్త్యచిన్మాత్రనభో విశ్వదర్పణమక్షయమ్ ॥ ౨౧॥
 నిరజ్ఞానం నిరాధారం నిర్గుణం నిరుపద్రవమ్ ।
 నిర్విశేషం సజాతీయాత్ సమస్తార్థావభాసకమ్ ॥ ౨౨॥
 బ్రహ్మవిష్ణుమహేశాద్యాః స్థావరాంతాశ్చ చేతనాః ।
 అవైధర్యాత్మకాభేదాదహమిత్యనుచిన్తయేత్ ॥ ౨౩॥
 అహమన్యే చ పురుషాః సమచిద్వ్యమరూపిణః ।
 అత ఆత్మైక ఏవాహమితి శ్రుతిషు గీయతే ॥ ౨౪॥
 ఇతి పశ్యన్ స్వభోగైశ్చ యోగీ విశ్వం ప్రపూజయేత్ ।
 ఆత్మయోగోఽప్యయం ప్రోక్తః శ్రుత్యుక్తః సాంఖ్యయోగినామ్ ॥ ౨౫॥
 సర్వభూతస్థమాత్మానం సర్వభూతాని చాత్మని ।
 సమం పశ్యన్నాత్మయాజీ స్వారాజ్యమధిగచ్ఛతి ॥ ౨౬॥
 ఇత్యేవం మనునాఽప్యాత్మయాగో జ్ఞానాఙ్గమీరితః ।
 తస్మాదభయదానేన స్వభోగాద్యర్చనేన చ ॥ ౨౭॥
 సమ్మానయన్ భూతజాతమాత్మానమనుచిన్తయేత్ ।
 బ్రహ్మవిష్ణుశివాదీనాం భోగే రాగశ్చ హీయతే ॥ ౨౮॥
 తేషాం స్వసామ్యదృష్ట్యాఽతః సామ్యం యోగీ విచిన్తయేత్ ।
 ఉత్పత్తౌ ప్రలయే బైవ సర్వావస్థాసు సర్వదా ॥ ౨౯॥
 సర్వేషామేకరూపత్వం ద్రష్టూ రాగాదికం కుతః ।
 విష్ణ్వాదయో మహైశ్వర్యం భుజ్ఞా నా అపి నాధికా ॥ ౩౦॥
 మత్తోఽతోఽలం తదైశ్వర్యైరవివేకిజనప్రియైః ।
 గుణకర్మాదిభిః కింఞ్చన్నిరీక్ష్యాధికమాత్మనః ॥ ౩౧॥
 తదర్థం యతతే లోకో నాహం పశ్యామి మేఽధికమ్ ।
 తథా న్యూనం న పశ్యామి యదతిక్రమశఙ్కయా ॥ ౩౨॥
 దేవా దైత్యజయాయేవ యతిష్యే తజ్జయాశయా ।
 అహం యథా తథైవాన్యే ఆబ్రహ్మీ నారకా జనాః ॥ ౩౩॥
 దృశ్యవై స్వాత్మవత్ ప్రేక్షూ పితృభ్రాతృసుతాదివత్ ।
 క ఈశ ఈశితవ్యో వా కః శ్రేష్ఠః కోఽధమోఽపి వా ॥ ౩౪॥

అభిన్నే భేదదృష్ట్యా స్యాన్మృతోఽర్భయమితి శ్రుతిః ।
చిద్వ్యోమస్యేకరూపేషు ఈశానీశాదిరూపకః ॥ ౩౫॥

రూపభేదో హ్యసన్ సర్వః స్ఫటికే రూపభేదవత్ ।
ధియాం రూపైః పుమానేకో బహురూప ఇవేయతే ॥ ౩౬॥

వృకచర్మాదిరూపాద్వైర్మాయావ బహురూపధృక్ ।
మామాలింజ్య నిరాకారం వివిధాకారధారిణీ ॥ ౩౭॥

మాయైవైకా హి నృత్యన్తి మోహయత్యఖిలా ధియః ।
పుంసాం భేదో బుద్ధిభేదాదమ్బుభేదాద్యథా రవేః ॥ ౩౮॥

వ్యోమ్నశ్చ చిద్రూపేణ భేదః కుమ్భాదిభేదతః ।
అతః శుద్ధో బుద్ధముక్తః సర్వదా సర్వగోఽవ్యయః ॥ ౩౯॥

అహమస్యే చ తత్రాఽహో శత్రుమిత్రాదిధీర్మృషా ।
బ్రహ్మణీశే హరావిన్ద్రే సర్వభూతగణే తథా ॥ ౪౦॥

ఉత్తమాధమమధ్యత్యవిభాగో మాయయా మృషా ।
త్రిగుణాత్మకమాయాయాస్త్రైవిద్యాదాత్మనోఽపి హి ॥ ౪౧॥

ఉత్తమాధమమధ్యత్యత్త్రైవిధ్యం వైవ హి స్వతః ।
యథా దేహే తథాఽన్యత్ర చిత్పుకాశోఽయమవ్యయః ॥ ౪౨॥

వ్యక్తతావ్యక్తతామాత్రభేదో హ్యన్తరబాహ్యయోః ।
ఏవమస్యేఽపి పురుషా బద్ధముక్తావిశేషతః ॥ ౪౩॥

ఈశానీశావిశేషాచ్చ పురుషార్థో న మేఽస్యతః ।
మహానిద్రైవ మే సాధ్వీ దుఃఖభోగహరా ప్రియా ॥ ౪౪॥

అప్రియా మూఢచిత్తానామసాధ్వీ ధీహతాత్మనామ్ ।
చిదాదర్శే మయి ధియో యద్యపి ప్రతిబిమ్బనమ్ ॥ ౪౫॥

తత్త్వతో వైవ దోషాయ తథాఽపి త్యాజ్యమేవ తత్ ।
స్వభావాదస్య హేయత్వం స్యానుభూత్యా హి సిద్ధ్యతి ॥ ౪౬॥

యథా కోఽపి పరస్యాపి వైరూప్యం న దిదృక్షతి ।
స్వామిన్యారోప్యాత్మదోషాన్ సాధ్వీయమనుతప్యతే ॥ ౪౭॥

నిర్దోషం స్వామినం దృష్ట్వా నిర్దోషా స్యాత్ పతివ్రతా ।

ఏవమస్యా రూపభేదేఽప్యేకరూపోఽస్మి సర్వదా ॥ ౪౮ ॥

భుజ్జానో వాఽప్యభుజ్జానస్తాం మదర్థామనన్యగామ్ ।
యథైకరూపతోపాధియోగాయోగదశాస్వహో ॥ ౪౯ ॥

ఆదర్శస్యామలస్యైవ చిన్నభోదర్పణస్య మే ।
దృశ్యబుద్ధిగతా దోషాః సాక్షాత్తద్దృష్టరి ప్రభౌ ॥ ౫౦ ॥

న సన్ని మయి మోహాద్యా భాస్కరే భాస్యదోషవత్ ।
దుఃఖైర్బుద్ధా స్వమాత్మానం త్యక్త్వా మద్భావమాగతా ॥ ౫౧ ॥

ముచ్యతే దుఃఖబంధాద్ధీర్న మే మోక్షో న బన్ధనమ్ ।
కూటస్థాసంక్లబిద్యోమ్ని ధీదుఃఖప్రతిబిమ్బనమ్ ॥ ౫౨ ॥

యోఽన్యో బన్ధో భోగరూపః సోఽపి చిద్దర్పణే మృషా ।
జాగ్రదాదిత్రయావస్థాసాక్షీ తాభిర్వివర్జితః ॥ ౫౩ ॥

అహం పూర్ణశ్చిదాదిత్య ఉదయాస్తవివర్జితః ।
దర్పణే ముఖవద్విశ్వం మయి బోధే న తాత్త్వికమ్ ॥ ౫౪ ॥

విభుత్వే చ బాహ్యేస్తః సుషుప్త్యాదావదర్శనాత్ ।
మయి వాఽన్యత్ర వా పుంసి కేవలానుభవే విభౌ ॥ ౫౫ ॥

భాతి యత్తద్వివర్తో ధీప్రతిబిమ్బాత్మకత్వతః ।
శుక్తౌ రజతవద్ విశ్వమతో మయి న దోషకృత్ ॥ ౫౬ ॥

మరీచౌ తోయవత్ తద్వద్వ్యమాదౌ నగరాదివత్ ।
కాలత్రయేఽపి నాస్త్వైవ మయి విశ్వం సనాతనే ॥ ౫౭ ॥

అన్యత్రాస్త్యథవా మాఽస్తు బుద్ధ్యాదౌ మమ తేన కిమ్ ।
మయి సర్వం యథా వ్యోమ్ని సర్వత్రాహం యథా నభః ॥ ౫౮ ॥

న సర్వం మయి సర్వత్ర నాహం చాలేపతః ఖవత్ ।
అత ఏవావిభాగాఖ్యాభేదేన క్షీరసీరవత్ ॥ ౫౯ ॥

జ్ఞానాత్మకమిదం విశ్వం గాయన్తి పరమర్షయః ।
జగన్మమ మదర్థత్వాన్మచ్ఛరీరసుఖాదివత్ ॥ ౬౦ ॥

యథ మమ తథాఽన్యేషాం మమైవేతి ధియో భ్రమః ।
వస్తుతస్తు న కస్యాపి కిమపి వ్యభిచారతః ॥ ౬౧ ॥

స్వామిత్యస్యాద్భువత్వేన పాఠస్యావాసగేహవత్ |
 ఏకం చిన్మాత్రమస్తీహ శుద్ధం శూన్యం నిరజ్ఞానమ్ || ౬౨||
 సూక్ష్మాత్ సూక్ష్మతరం తత్ర న జగన్న జగత్క్రియా |
 దృశ్యతే సర్వదృశ్యాఢ్యా స్వస్వబుద్ధిపరమ్పరా || ౬౩||
 చిన్మణ్డలమహాదర్శే ప్రతిబిమ్బముపాగతా |
 క్వచిద్వ్యక్తం క్వచిత్ సూక్ష్మం నభః సర్వత్ర తిష్ఠతి || ౬౪||
 యథా తథా చిదాకాశం ధీదేశేనస్యత్ర చ స్థితమ్ |
 చిదాకాశమయం విశ్వం యతోఽతో ధీరితస్తతః || ౬౫||
 భ్రమన్తీ తత్ర తత్రైవ భాసతేఽర్కే ఘటాదివత్ |
 ధర్మాధర్మౌ జన్మమృత్యూ సుఖదుఃఖాది చాఖిలమ్ || ౬౬||
 జాగ్రత్స్వపి మృషా స్వప్న ఇవ జన్మాదికం మమ |
 దృశ్యయోగవియోగాభ్యాం చిత్ జన్మవినాశధీః || ౬౭||
 అభివ్యక్త్యనభివ్యక్తిదోషాభ్యాం శశినో యథా |
 మహాసుషుప్తౌ భవజన్మమృత్యు-
 దుఃస్వప్నధారాః క్షణభక్తృరా ధియః |
 పశ్యామ్యహం తాభిరలిప్తరూపాః
 ఘనైరూర్జైర్విగతై రవేః కిమ్ || ౬౮||
 ఇత్యేవం సతతం ధ్యాయన్నేకాగ్రమనసా సుధీః |
 సాక్షాత్కరోత్యాత్మతత్త్వం వాగగోచరరూపతః || ౬౯||
 స్వరూపం నిర్మలం శాన్తం మనస్త్యజతి చేత్ క్షణమ్ |
 తదైవ దృశ్యసంస్కారశేషాత్ సజ్జుభ్యతీన్ద్రియమ్ || ౭౦||
 ఉత్థితనుత్థితాంస్తత్ర ఇన్ద్రియారీన్ పునః పునః |
 వివేకేనైవ వజ్రేణ హన్యాదిన్ద్రో గిరీనివ || ౭౧||
 ఇతి శ్రీవిజ్ఞానభిక్షువిరచితే సాఙ్ఖ్యసారే రాజయోగప్రకారపరిచ్ఛేదః
 || * ||

అథ సప్తమః పరిచ్ఛేదః |

ఏవమాత్మానుభవినో జీవన్ముక్తస్య లక్షణమ్ |

స్పష్టం వక్ష్యే భవేద్యేన జ్ఞానాజ్ఞానపరీక్షణమ్ ॥ ౧॥
 శ్రవణాన్ మననాద్వాఽపి అన్యథాఽఽత్మజ్ఞతాభ్రమాత్ ।
 కుర్యాద్గురుమవిద్వాంసం స్యాచ్ఛాఖ్యో జ్ఞాభిమాన్యపి ॥ ౨॥
 వైశ్వర్యానాగతజ్ఞత్వాదికం జ్ఞానస్య లక్షణమ్ ।
 తద్వృత్తేఽపి హి కైవల్యం యోగభాష్యకృతేరితమ్ ॥ ౩॥
 శ్రౌతస్మార్తాని వాక్యాని జ్ఞానినో మోక్షభాగినః ।
 లక్షకాణ్యేవ లిఖ్యన్తే విశ్వాసాతిశయాం వై ॥ ౪॥
 యత్ర సర్వాణి భూతాని ఆత్మైవాభూద్ విజానతః ।
 తత్ర కో మోహః కః శోక ఏకత్వమనుపశ్యతః ॥ ౫॥
 యః సర్వత్రానభిన్నేహస్తత్ తత్ ప్రాప్య శుభాశుభమ్ ।
 నాభినన్దన్తి న ద్వేష్టి తస్య ప్రజ్ఞా ప్రతిష్ఠితా ॥ ౬॥
 న విస్మరతి సర్వత్ర యథా సతతగో గతిమ్ ।
 న విస్మరతి నిశ్చేత్యం చిన్మాత్రం ప్రాజ్ఞధీస్తథా ॥ ౭॥
 నోదేతి నాస్తమాయాతి సుఖే దుఃఖే ముఖప్రభా ।
 యథాపూర్వస్థితిర్యస్య స జీవన్ముక్త ఉచ్యతే ॥ ౮॥
 యో జాగర్తి సుషుప్తస్థో యస్య జాగ్రన్న విద్యతే ।
 యస్య నిర్వాసనో బోధః స జీవన్ముక్త ఉచ్యతే ॥ ౯॥
 రాగద్వేషభయాదీనామనురూపం చరన్మపి ।
 యోఽన్తర్వ్యమవదత్యచ్ఛః స జీవన్ముక్త ఉచ్యతే ॥ ౧౦॥
 యస్య నాహంకృతో భావో బుద్ధిర్యస్య న లిప్యతే ।
 కుర్వతోఽకుర్వతో వాఽపి స జీవన్ముక్త ఉచ్యతే ॥ ౧౧॥
 ఆపి శీతరుచావర్కే అత్యుష్ణేఽపిన్దుమణ్ణలే ।
 అప్యధఃప్రసవత్యగ్నో జీవన్ముతో న చాన్యధీః ॥ ౧౨॥
 చిదాత్మన ఇమా నిత్యమ్ప్రస్ఫురన్తిహ శక్తయః ।
 ఇత్యస్యాశ్చర్మజాలేషు నాభ్యుదేతి కుతూహలమ్ ॥ ౧౩॥
 పరవ్యసనినీ నారీ వ్యగ్రాఽపి గృహకర్మణి ।
 తదేవాస్వాదయత్యన్తర్నరసంకరసాయనమ్ ॥ ౧౪॥

ఏవం తత్త్వే పరే శుద్ధే ధీరో విశ్రాంతిమాగతః ।
 తదేవాస్వాదయత్యన్తర్బహిర్యవహరన్నపి ॥ ౧౫ ॥
 యో నిత్యమధ్యాత్మమయో నిత్యమన్తర్ముఖః సుఖీ ।
 గమ్భిరశ్చ ప్రసన్నశ్చ గిరావివ మహాహృదః ॥ ౧౬ ॥
 పరానన్దరసాక్షుభ్తో రమతే స్వాత్మనాఽఽత్మని ।
 సర్వకర్మపరిత్యాగీ నిత్యహృష్టో నిరామయః ॥ ౧౭ ॥
 న పుణ్యేన న పాపేన నేతరేణాపి లిప్యతే ।
 యేన కేన చిదాచ్ఛన్నో యేన కేన చిదాశితః ॥ ౧౮ ॥
 యత్ర క్వచన శాయీ చ స సమ్రాడివ రాజతే ।
 వర్ణధర్మాశ్రమాచారశాస్త్రమన్త్రనయేప్పితః ॥ ౧౯ ॥
 నిర్గచ్ఛతి జగజ్జాలాత్ పఞ్జురాదివ కేసరీ ।
 వాచామతీతవిషమో విషయాశాద్యశేషితః ॥ ౨౦ ॥
 కామప్యపగతః శోభాం శరదీవ నభస్తలమ్ ।
 నిఃస్తోత్రో నిర్నమస్కారః పూజ్యపూజావివర్జితః ॥ ౨౧ ॥
 సంయుక్తో వా వియుక్తో వా సదాచారనయక్రమైః ।
 ఏతావదేవ ఖలు లిజమలిజమూర్తేః
 సంశాన్తసంస్కృతిచిరభ్రమనిర్వృత్తస్య ।
 తద్యస్య యన్మదనకోపవిషాదలోభ-
 మోహోపదామనుదినం నిపుణం తనుత్వమ్ ॥ ౨౨ ॥
 తుర్యవిశ్రాంతియుక్తస్య ప్రతితీపస్య భవార్ణవాత్ ।
 న కృతేనాకృతేనార్థో న శ్రుతిస్మృతివిభ్రమైః ॥ ౨౩ ॥
 తనుం తయజతు వా తీర్థే శ్వపచస్య గృహేఽథవా ।
 జ్ఞానసమ్ప్రాప్తిసమయే ముక్త ఏవామలాశయః ॥ ౨౪ ॥
 న మోక్షో నభసః పృష్ఠే న పాతాలే న భూతలే ।
 సర్వాశాసజ్ఞయే చేతఃక్షయో మోక్ష ఇతి శ్రుతేః ॥ ౨౫ ॥
 జీవన్ముక్తపదం త్యక్తా స్వదేహే కాలసాత్కృతే ।
 విశత్యదేహముక్తత్వం పవనోఽస్పన్దతామివ ॥ ౨౬ ॥
 అనాప్తాఖిలశైలాదిప్రతిబిమ్బే హి యాదృశీ ।

స్యాద్దర్పణే దర్పణతా కేవలాత్మస్వరూపిణీ ॥ ౨౭ ॥

అహం త్వం జగదిత్యాదౌ ప్రశాన్తే దృశ్యసమ్భ్రమే ।

స్యాత్ తాదృశీ కేవలతా స్థితే ద్రష్టర్యవీక్షణే ॥ ౨౮ ॥

చిన్మాత్రం చేత్యరహితమనన్తమజరం శివమ్ ।

అనాదిమధ్యనిలయం యదనాధి నిరామయమ్ ॥ ౨౯ ॥

న శూన్యం నాపి చాకారం న దృశ్యం న చ దర్శనమ్ ।

అనాఖ్యమనభివ్యక్తం తత్ కీర్షోదవశిష్యతే ॥ ౩౦ ॥

ఇతి శ్రీవిజ్ఞానభిక్షువిరచితే సాఙ్ఖ్యసారే జీవన్ముక్తిపరమముక్త్యోః

పరిచ్ఛేదః ॥ * ॥

ఇతి సాఙ్ఖ్యసారస్యోత్తరభాగః । సాఙ్ఖ్యసారాఖ్యం ప్రకరణం సమాప్తమ్ ।

Encoded and proofread by Dhaval Patel drdhaval2785 at gmail.com

sA NkhyasAraH

pdf was typeset on March 24, 2024

Please send corrections to sanskrit@cheerful.com

